

Ajalooline Ajakiri

Nr. 1

VIIES AASTAKÄJK

1926

TOIMETUS:

D. Treiberg

Peatoimetaja

D. Bauman

A. R. Cederberg

R. Kleis

H. Kruus

J. Kõpp

O. Liiv

H. Sepp

J. Vasar

S i s u :

Rootsi revisjon Baltimaal 1601. aastal. *Arvi Korhonen.*

Töö Eesti-Liivi vanema ajaloo alalt. *A. R. Cederberg.*

Dokument senator Manasseini revisjoni ajast. *A. Kruusberg.*

Ülevaade Tartu Doomevaremete kaevamistöist aastail 1924 ja 1925.

O. Freymuth.

Varia.

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

EP 5719

Rootsi revisjon Baltimaal 1601. aastal.

Neil enam või vähem täielistel revisjonidel, mis Rootsi valitsus ette võttis oma võimutsemisajal Baltimaal, on ajaloo uurimisel väga suur tähtsus. Et nende sihiks oli kindlaks teha aadli ja üldse läänimeeste maaomanduse suuruse ja juriidilised alused, moodustavad nendega ühenduses tekkinud asjakirjad kindla põhja eriti genealoogilisele ja mõisate ajaloolisele uurimisele. Ja et ka kameraalsed ja fiskaalsed vaatekohad avaldasid määravat mõju, teiste sõnadega, et valitsusriingkondades püüti koguda teateid talupoegade arvu, nende maksualuse maa pindala ja maksude laadi ning suuruse kohta kas eraldi loetelduna või alade kaupa kokkuarvatuna, võivad revisjoni dokumendid pakkuda väga väärtuslikku materjali kõigile kohalis- ja ühiskonnajalooliste uurimiste eriharudele. Revisjoni teated hoiavad alal oma väärtuse hoolimata sellest, et muud samaaegsed allikad, vaku- ja arve- raamatud, annavad mõne küsimuse kohta palju üksikasjalisemaid teateid. Nimelt on ka neil raamatuil oma nõrkused: neid mitmesuguste isikute erisih tidele vastavalt kokkuseatud ja oma järjestuses teineteisest mõnevõrra erinevaid üleskirjutusi ei saa hästi omavahel võrrelda; nad võivad sagedasti sisaldada valeteadeid; ka on äärmiselt raske neid hiljemini ühendada laiemaid alasid valgustavaiks sisemiselt sidestatud ülevaateiks. Selle vastu võivad revisjoni raamatud, mis kokku seatud ühtlase kava järele ja pakuvad võimalikult ainult kontrolleeritud teateid, õigustada meid koguni statistiliste järelduste tegemiseks.

Et Balti administratiivajalugu Rootsi ajal üldiselt on väga halvasti tuntud — erandina võib nüüd nimetada Eesti hertsogkonna lokaalvalitsuse arenemist 1630. aastani, mida Joh. Ax. Almquist päris andekalt kujutanud ¹⁾ — on ka nende revisjonide tekkimine ja teostamine puudulikult selgitatud ja nende tööde tulemusigi ei ole kaugeltki kül-

1) „Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen“, I—IV, Stockholm, 1917—23 (Meddelanden från Svenska Riksarkivet. Ny följd II, 6).

laliselt uurimise huvides kasutatud. Nii on täiesti teadmata, kas 1569. a. kokkuseatud sel ajal Rootsi valitsuse all oleva Eesti osa maa- ja maksuraamat on tekkinud erilise revisjoni tulemusena või moodustab see lihtsalt mingisuguses ametiasutuses selle maa-ala vaku- ja arveraamatute põhjal tehtud kokkuvõtte. Ka allikana pole seda peaaegu sugugi tarvitatud. Selle vastu on 1586. ja 1589. a. läänimaa-revisjonid hästi tuntud selle tõttu, et revisjoni üleskirjutused on eeskujuliselt avaldatud¹⁾. Samuti on võrdlemisi hästi tuttav Th. Schiemanni allikapublikatsiooni kaudu järgmine, hertsog Karli ajal toimepandud revisjon²⁾. Seda ongi kasutatud selle ajajärgu ühe peallikana³⁾. Et siiski Schiemanni publikatsiooni sissejuhatuses viimase poolt antud teated selle revisjoni kohta on suurelt osalt ebaõiged ja puudulikud, katsun järgnevas esitada mõningad õiendavad ja täiendavad andmed.

Käesoleva küsimuse uue käsitluse on kõige pealt põhjustanud see asjaolu, et leidsin Rootsi riigiarhiivis sama revisjoni kohta mitmeti laiematest ülestähendustest koostuva katkendi, millega võrreldes Schiemanni publikatsioon on ainult kokkusurutud ja värvitu kokkuvõte. Mainitud arhiivis on nimelt Läänemeremaakondade maarevisjoni asjakirjade hulgas 359 lehekülge sisaldav nahkköide harilikus foolioformaadis, mille nimeks on „1601 års Lifländske Revision“⁴⁾. Köite alguses leidub 68 lehte sisaldav Tartu staarostkonna Poola reviidendi Woyczech Wnuk'i poolt arvatavasti 1581. a. kokkuseatud saksa-keelne „register“⁵⁾, mis täpselt loetleb kõik eri liiki kuuluvad talupojad ja nende maaomanduse suuruse, samuti läänimehed ja nende maa-alad. Sellele järgneb alates 73. leheküljelt köite peasa, mis on täiesti sama käekirjaga ja eriti puhtalt kirjutatud. See osa ei oma

1) Paul v. Ungern-Sternberg, „Die Revision vom Jahre 1586 und die Befragung vom Jahre 1586. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands“ (Beiträge z. Kunde Est-, Liv- und Kurlands, VIII, 1915).

2) Th. Schiemann, „Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands. Eine Ergänzung zu den Baltischen Güterchroniken“, Reval, 1882.

3) Näit.: „Astaf v. Transche-Roseneck, „Gutsherr und Bauer in Livland im 17. Jahrhundert“, Strassburg, 1890.

4) 1601. aasta Liivimaa revisjon. Toim.

5) Registri lõpus on järgmine teadaane: „Dÿs register ist ab geschriebenn auss dem Register, welchenn ich Woyzech Wnuk(en) auss meiner werificationn, vnd der vnttherthanen mundttlichen bekandtniss bey der beschreibung der Starostey zue Derbt beschribenn habe dero wegenn habe ich Solches vnge bunden. I. G. dem heren Cwigen Schenckingk Econo(m) zue derptt gelassen vnd wntther geschribenn.

Woyzech Wnuk Revisor zu Dorptt der Starostey von Ihrer gross genadenn denn heren Groskanzler vnd feldtt obristenn generall der Kronen in Polen auf diss mal abgesantenn, mit seiner eygener handtt wntther geschriben.“

muud nime, kui otsekohe teksti alguses leiduva „Das Stiffte von Dorpte ordentlich vorzeichnet“. Ka kõige põgusam tutvumine selle sisuga näitab, et siin tegemist on just selle revisjoni ajal tehtud üleskirjutustega, millest mingisugune väljaanne on tuttavaks saanud Schiemanni allikapublikatsiooni kaudu. Nii siis on revisjoni- raamatuist vähemalt kaks eri väljaannet; edaspidi märgin Schiemanni publikatsiooni märgiga „S“, käesolevas esiteldava väljaande „A“: ga¹⁾.

Kuid revisjoniraamatute objekt osutub ainult osaliselt samaseks. Kuna S võtab vaatlemise alla kogu Baltimaa Väina jõeni, kuigi ta pole suutnud koguda teateid kõigilt aladelt, piirdub A Liivimaaga, mis XVI aastasajal ei kuulunud Rootsile, ja siingi ainult nende aladega, millistelt õnnestus saada võrdlemisi üksikasjalisi teateid. Neid lossi- ja mõisaalasid (Heiſſer), arvult 44, käsiteldakse järgnevas järjekorras²⁾: Dorpte, Odenpe, Kirgenpehe, Vberpohlen, Vellin, Teruest, Kerckus, Layss, Parnow, Salis, Lemsell, Nabben, Pirkell, Ekenanger, Wansell, Grosse Rob, Klein Rob, Rosenbeck, Hochcrossen, Treiden, Cremonen, Segewolden, Lemburgh, Sonsell, Jurgenssburgh, Erle, Nitow, Schuigen, Peball, Sesswegen, Serben, Wenden, Roneburgh, Smilten, Trikaten, Wolmer, Neue Hoff, Maygan, Burtnick, Ruigen, Helmet, Erms, Lude, Antzen. — Antsla on revisjoniraamatus siiski asetatud lõpust vastavale kohale ühendusse Tartu kreisiga. Ümberpaigutuste tagajärjel on mõned lehed kaduma läinud, mille tõttu ülestähendused selle maa-ala kohta algavad fragmentaarselt. Antsla paigutusnummer 44 on säilinud muutmatult, kuid leheküljestus jätkub korrapäraselt. Järjekult on see ümberpaigutus tehtud peale alanumbrdamist, mis nähtavasti algupärane, kuid enne pagineerimist, mis on ette võetud hiljemini, kuid igatahes enne (arvatavasti enne XVII aastasaja lõppu aset leidnud) ühtekõitmist. A poolt esitatud andmed on niivõrd üksikasjalised, et nende abil võib saada kaunis selge pildi revisjoni käigu kohta.

Igast alast nimetatakse esiteks ühes selle nimega selle orduaegne omanik ja revisjoni toimepaneku päev, mille all arvatavasti mõeldakse revisjoni lõpupäeva. Sellele järgnevad vakkade ja külade kaupa

1) Heinrich v. Hagemester on oma mõisateajaloolise teose jaoks tarvitanud Võnnu majandusvalitsuse (Oeconomie-Verwaltung) arhiivis olnud revisjoniraamatu katkendit, mis küll arvatavasti kaduma läinud, nii et sellest tuntakse ainult tema poolt avaldatud väljavõtteid („Materialen zu einer Geschichte der Landgüter Livlands“, I, lhk. VI 4—4). Et Hagemesteri väljavõtted, nagu arvata võib, ei ole täpselt algteksti jäljendused, siis oleks ülearune võrdlemisel neile tähelepanu pühendada.

2) Nimed on kirjutatud revisjoni registri (leht 359) järel.

talupoegade nimed ja nende maaomanduse suurus, samuti küla (või Läti alal vaka või foogtkonna, „Amt'i“), adramaade (Haken) söödi adramaade, perede (Gesinde), ainasjalgade (Einfussling, Los-treiber, Pobel), veskite jne. kõigi maksuüksuste summa; selle järele tulevad läänid ja aadlimõisad, ilma et nende talupoegi aga üksikult üles loetaks, siis maksuselgitus („Gerechtigkeit“), mis loetleb, kui palju ja mis liiki maksu sooritatakse igast maksuüksusest; siis kiriku maaomandus ja maksud, lõpuks terve maa-ala maksuüksuste kogusumma (Summa summarum).

A:ga võrrelduna on siis paljutarvitatud S ainult lühike kokkuvõte. See näitab alade kaupa lühidalt ainult maksuüksuste üldsumma, maksuselgituse, ainult üksikute kirikute maaomanduse ja tulud, samuti vabatalupoegade maksud. Selle vastu käsitletakse lääne võrdlemisi täpselt, kuid tabelitesse kokkuseatult ja selle tõttu ilma nende selgitusteta, mis A:s sagedasti õieti hästi asja valgustavad.

Asja nii olles tekib küsimus, millises suhtes on need revisjoni- raamatud omavahel. Sellele küsimusele liitub veel laiem küsimus: mille tõttu ja millisel otstarbel see revisjon üldse ette võetud. Selguse saamiseks on lühike ülevaade selleaegsest poliitilisest situatsioonist¹⁾ tarviline.

XVI aastasaja lõpul olid Baltimaa riiklikud olud peaaegu sama segased kui neli aastakümnet varemini ordu lagunemise ajal. Juhan III ajal hakkasid Rootsi ja Poola mõjualad omandama kindlama kuju ja riigipiirid selginema, kuid Sigismundi tõus korruga nii Rootsi kui ka Poola troonile ja tema tüli Rootsi riigiseisuste ja nende edustaja hertsog Karliga asetask Balti poliitiliselt mõjuvad ringkonnad uue valiku ette, mis oli seda raskem ja piinlikum, et Sigismund puht Poola huve edustades ometi oli ka Rootsimaa seaduslik kuningas. Selle tõttu läks Sigismundil alguses ilma suurema vaevata korda Poola mõjupiirkonda liita peaaegu terve enne Rootsile kuuluva Eestimaa, kuid ta oskamatu poliitika tõttu langes suur osa sellest juba 1600. a. alguspoolel ilma suurema võitluseta hertsog Karli pooldajate kätte.

Õieti hakkas poliitiline olukord hertsog Karli kasuks kindlamaks muutuma selle järele, kui ta ise saabus augusti kuus 1600. a. võrdlemisi suure sõjaväega Tallinnasse enesekaitse ettekäändel, tõepoolest aga jälgides põhimõtet: pealetung on kõige parem kaitse. Kuna

1) Harilikkude üldiste teoste kõrval olen allikana kasutanud töid: Carl Rogberg, „Konung Carl den niondes fälttåg i Lifland år 1600 och förberedelserna dertill“, Diss., Upsala, 1859; Gustaf Tranér, „Konung Carl IX-s fälttåg i Livland år 1601“, Diss., Upsala, 1872, „Historiska Handlingar“, XX, Stockholm, 1905.

Sigismund Poola riigiseisustelt veel ei olnud saanud toetust sõja jätkamiseks Baltimaal, olid ta garnisonid siin liig nõrgad, mille tõttu üks loss teise järele ilma suurema vastupanuta langes hertsog Karli kätte. Pärnu vallutamisega oktoobri algul oleks tee Riiga lahti olnud, kuid seljataguse kaitse nõudis, et enne otsustavat pealetungi oleks allaheidetud kõik Poola valitsusele kuuluvad Põhja-Liivimaa lossid; selle ülesande täideviimise järele võis loota, et Riia annab alla vastu panemata. Nii näis detsembri alguses Eesti hertsogkonna omamine lõpulikult kindlustatud olevat, ja Rootsi väed tungisid tagajärjekalt Väina jõe poole.

Kuid sellest hoolimata ei olnud seisukord veel kindel, sest Sigismund polnud lõpulikult võidetud ja võis oodata Poola riigiseisuste sõtta vahelesegamist. Selle tõttu tuli Rootsi sõjaväge hoida vähemalt endises suuruses, ennemini veel suurendada, sest oli juurde tulnud losse, mis nõudsid garnisoniga varustamist.

Neis oludes oli tähtis hoolt kanda selle eest, et riigimaksud terveni kätte saadaks ja maksu alused nii õiglaseks tehtaks, et tarbekorral maksukoormat võiks suurendadagi. Hertsog Karl oli ise tähele pannud Eestimaa lokaalvalitsuse mitterahuldavat seisukorda. Kuna sõjavägi mõnikord otsekohest puudust kannatas, tekitas hertsog Karlis ja ta ümbruses kibedust see asjaolu, et mõned foogtid polnud juba mitme aasta jooksul arveid teinud. See andis põhjust neid kahtlustada kuritarvitustes, sest oli ju teada, et foogtid näit. tihti nõudsid talupoegade viljast täied kümnised sisse, kuid riigi varaaita tuli sellest ainult väike osa¹⁾. Et säärast asja seisukorda parandada, tegi hertsog Karl septembris 1600. a. korralduse, et igalpool talupojad maksu maksaksid sama taksi järele. See määrus jäi siiski teostamata, arvatavasti sellepärast, et maksu alused eri kohtades olid arenenud liig erisugusteks ja et paljudel juhtumistel vanad maksuvõtmise viisid andsid paremaid tagajärgi²⁾. Kuid et olud endiseks jäid, oli kontrolli toimetamiseks paratamatult vaja täpsemalt teada iga maa-ala maksuolusid, ja seda võis teha ainult üldise revisjoni kaudu.

Sõjakoorma õiglasem jaotamine tegigi revisjoni tarviliseks. Nimelt andis augustis 1600. a. hertsog Karl vähemalt Tallinna, kuid arvatavasti ka muude alade talupoegadele määruse, et iga 5 adramaa pealt relvastataks üks sõjamees. See määrus ei puudutanud aadli talupoegi. Aadli sõjakoormise korraldas hertsog Karl, kinnitades Eestimaa privileegid 3. sept. 1600. a. nii, et mõisaomanikud pidid andma iga

1) Vrdl. Rogberg, op. cit., lhk. 58.

2) Almquist, op. cit., II, lhk. 555; Arvi Korhonen „Vakkalaitos“, lhk. 181—182.

15 täis päevatööd tegeva talupoja kohta ühe täisvarustatud ratsaniku¹⁾. Järjekult nõudsid ka sõjalised põhjused täpseid teateid niihästi lääni- mail kui ka riigi maa-alal elavate talupoegade arvu ja maksuvõime kohta. Ka Soomes otsustati vähe varemalt, nimelt 27. juulil 1600. a. just samadel põhjustel revisjon korraldada²⁾.

Lõpuks oli ka selle tõttu tarviline saada ülevaadet majanduslikest ja ühiskondlikest oludest, et riik sularaha puudusel ja ka poliitilistel põhjustel oli sunnitud andma palga asemel ja autasuks lääne. See eeldas omakord täpseid teateid selle üle, kui palju ühel või teisel maa- alal oli läänitamiseks kohaseid maid ja talupoegi.

Nii on väga arusaadav, et hertsog Karl 1600. a. lõpul mööda- pääsematuks tunnistas üldise revisjoni ettevõtmise Eestimaal.

Õnneliku juhuse tõttu on võimalik dokumentaalselt näidata, kuidas Eesti revisjon korraldati. Rootsi riigiregistratuuris (Riksregi- stratur) on nimelt alal hoidunud koopia volikirjast, millega hertsog Karl 5. detsembril 1600. a. volitab kedagi isikut, kelle nime ei mainita, ette võtma Eesti hertsogkonnas põhjaliku maksurevisjoni³⁾. Selle põhju- sena nimetatakse maksuvõtmises ettetulnud kuritarvitusi. Et osa mak- sudest tasuti kümnisena, oli foogtide tegutsemist raske kontrollleerida, ja selle tõttu oli riik saanud talupoegade poolt äratasutud maksudest ainult väikse osa. Usaldusvääriliste teadete saamiseks määratakse inspektor, kes peab käima lossist lossi, mõisast mõisa ja küsima igalt talupojalt eraldi, kui palju kindlat maksu ja kümnist ta maksab päris põllumaadelt ja kütismaadelt, kusjuures iga maksuliik eraldi mainida tuleb. Võrdluseks peab ta koguma foogtidelt ja teistelt maksuvõtjatelt kümnise- maksu võtmise juures tehtud ülestatähendused ja need tooma hertsogi kant- seleisse. Lõpuks peab ta järgi uurima, kui palju adramaid on söödis ja kui palju läänitatud. See tähtis asjakiri kõlab tervena järgmiselt⁴⁾:

Fullmacht för N at drage til alle hus och gårdars Län kringh om hele Furstendomett Estlandh och granneligen ransake om theres åhrlige vthlagor. Af Wittensten den 5 Decembris Åhr 1600.

1) Rogberg, op. cit., lhk. 69; Tranér, op. cit., lhk. 23.

2) J. E. Waaranen, „Öfversigt af Finlands tillstånd i början af sjuttonde seklet“, Diss., Helsingfors, 1860, lhk. 4; „Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX-s tid“, Helsingfors, 1863, nr. 37. Esimene revisjon ei annud siin siiski rahuloldavaid resultate. mille tõttu 1601. a. tuli määrata uusi revisjone. Vrdl. W a a r a n e n, Öfversigt, lhk. 21, ja „Handlingar“ nr. 83, 107, 129.

3) Reg. 1600, juuli-detsember, 331—332.

4) Et volikirja sisu eelpool üksikasjaliselt toodud, jääb selle eestikeelne tõlge esitamata. Toim.

Wý Carl etc. Göre witterligitt, att effter medh Cronones Remthe¹⁾ och opbördh her vthi Landzenden fast orichtigdt och oordentligen tilgår så at man icke kan någon wiss beskeedh ther opå bekomme, vthan när thz kommer alt om kringh, då ähr Cronones deel den ringeste och minste, oanseet at Bänderne theres lijke fullt vthgöre måste, hwarföre hafue wý Åstadsent och Fulmechtige giort som wý och her medh vthi befalningh gifve och Fulmechtige göre denne wår tro tienere,²⁾ at han skall drage omkringh vthi alle Slottz Hus och gårders Län her vthi Förstendömet Estland, och ransake bonde i frå Bondhe, Huru mykett hwar i sin stadh hafver vthi otidhe³⁾ och stadge skatt vtgiordt, så wäl af hake som Buskelandh, och huar opbördh för sigh serdeles opteckne, och icke menge Tidenden⁴⁾ af hakerne vthe Buske Tienden som her til skeedt ähr, och på thz man må desto wissere beskeedh om alle deeler bekomme, och see huru thzne stemmer öfuernes medh thz andre, så skall han brefie⁵⁾ och annamme Af Amptmennerne, och the som medh them hafve vthi hwart Län riditt om ock skurit tienden the Kerfuestocker, opå hwilke the Tienden opskurit och antecknett hafue, hwilke han tilbake medh sigh til oss före skall, Ssåsom och vthi hwart län ransake, huru många ödhe och ferlänthe haker finnes, der wåre Amptman Amtskrifvere och alle andre wethe sig effter rette Datum vt supra.

Iseenesest on selge, et need Eestit puutuvad teated, mis meie tarvitada Schiemanni publikatsiooni kaudu tuttavaks saanud kujul, on kogutud just selle määruse põhjal. Kuid sama selge on ka, et revisjoniraamat S on ainult lühike kokkuvõte, mis mingisuguse eriotstarbe jaoks peale revisjoni selle kaudu kogutud laialdase materjali põhjal kokku seatud.

Tähelepanu väärib asjaolu, et minu poolt praegu avaldatud hertsog Karli määrus kavatses revisjoni ette võtta ainult Eesti hertsogkonnas, kuid vaatamata sellele ei piirdu kumbki revisjoniraamat selle alaga. S sisaldab teateid peaaegu terve Baltimaa kohta Väina jõest põhjapool, A jälle käsitleb koguni Eesti hertsogkonnast lõunapool olevaid alasid. Miks laienes revisjon sel viisil? Registratuur ja muud minu poolt läbivaadatud allikad ei anna vastust sellele küsimusele. Sel juhtumusrikkal ajal jäi kantselei korraldamine kõrvalasjaks, paljusid tähtsaidki kirju ei kopeeritud registratuuri ja suur osa käskudest anti ainult suusõnaliselt.

1) Sic! Pro: Renthe.

2) Täitmata ruum nime jaoks.

3) Tähendab vist hädaaja ehk ülemäärast maksu.

4) Sic! Pro: Tionden.

5) Peaks vist olema: krefie.

Detsembri alguses 1600. a., mil Eesti revisjoni korraldati, ei olnud seisukord veel nii kindel, et oleks võidud mõelda ka Liivimaa administratsiooni korraldamisele. Oli ju ainult Eesti hertsogkonna omandamine esialgu kindlustatud. Kuid rootslaste sõjariistade menu osutus ootamatult suureks. Detsembri keskel olid Tartu, Volmar, Võnnu, Riia ja Kokenhusen veel poolakate käes, kuid ühenduse pidamine nende vahel oli katkestatud. 1601. a. algul panid ainult Riia ja Kokenhusen rootslastele vastu. Tegelikult Rootsi riigipiiriks oli juba siis Väina jõgi. 20. veebruaril antud käsuga saatis hertsog Karl väeosad järgmistesse kohtadesse: Pebalgi, Nitau, Antsla, Helme, Sesswegen, Schujen, Võnnu, Burtneck, Härgmäe, Lemsalu, Volmar, Marienburg ja Koivalinn¹⁾. Liivimaa valdamist võidi siis pidada kindlustatuks.

Kuid nüüd osutus revisjon Liivimaal veel tarvilisemaks kui Eesti hertsogkonnas. Sest Liivi oli ju maa-ala, mis kunagi polnud kuulunud Rootsile (välja arvatud vast mõne Põhja-Liivi lossi juhuslik omandamine) ja mille valitsemisvorm ja maksustamiskorraldus selle tõttu tundmatud.

Senni pole mul korda läinud leida ühtegi otsekohest teadet selle kohta, kas laiendati Eesti revisjon lihtsalt ka Liivimaa üle või sai selle korraldamiseks eri isik erilise käsu ja juhtnöörid. Kõik, mis sellest võime teada, põhjeneb revisjoniraamatute abil tehtavatel järeldustel.

Mõlema revisjoniraamatu järjekord on süstemaatiline ega arvesta üldse revisjonide ajalist järgnevust. S algab peale Riia, käsitleb esimeses järjekorras rannikualasid põhja ja ida suunas, läheb siit tagasi lõunasse piki Vene piiri ja läände Väina jõge mööda ning vaatleb lõpuks sisemaad, siirdudes Eestimaa poole. A lähtekoht on jälle Tartu, siis käsitleb ta enne Põhja-, siis Lõuna-Liivimaad; erandi moodustavad Lude, Härgmäe ja Helme, mis paigutatud lõppu, võib olla selle tõttu, et neist aladest saadud revisjonisse puutuvad teated olid puudulikud, kuid nende täiendamine võimalik. Revisjoni kronoloogilise järjekorra kohta Liivimaal on kerge ülevaadet saada, sest A nimetab iga ala kohta revisjoni teostamise päeva.

Esitan nüüd alljärgnevas revisjoni käigu, ühtlasi võrreldes teineteisega mõlemat revisjoniraamatut, mille üldisele erinevusele juhtisin juba eespool tähelepanu. Võrdlus võib tunduda väsitavana ja tühiselt väikeste asjaolude küljes rippuvana, kuid see on ometi möödapääsematu terve revisjoni iseloomust arusaamiseks; pealegi toob see veel sedagi kasu, et selle mõjul S kasutamine allikana muutub kindlamaks

1) Reg. 1601, 24.

ka sel juhtumisel, kui A pole kättesaadav. Eeldan, et lugeja, kes tahab saada selge pildi revisjonist, tutvub Schiemanni revisjoniraamatu publikatsiooniga. Võrdlus peab siiski piirduma ainult peaaegadega, sest minu üleskirjutused A:st ei ole nii täielised, et nende põhjal võiksin käsitleda kõiki võrdlemisel üleskerkivaid küsimusi. Ka jääb see puudulikuks sel määral, et ma pole tarvitanud mingisugust revisjoniraamatu katkendit, mis Herm. v. Bruiningki teate järele olevat Liivi rüütelkonna arhiivis¹⁾.

*

Liivimaa revisjon algas Viljandist, kus seda, nagu teatatakse, toimetati 17. märtsil 1601. a. (S, lhk. 94—97). Lahkumineku revisjoniraamatute vahel on nii suured, et otsekohe võib kahelda, kas võivad S ja A olla niivõrra otsekoheses suhtes üksteisega, et eelmine oleks ainult järgmise poolt antavate teadete lihtne kokkuvõte ehk „extract“, nagu neid sel ajal ka muidu tehti. Kõige pealt erinevad tunduvalt talupoegade ja nende maade üldsummad. Kuna S teatab sel alal olevat Poola adramaid $84^{8/8}$, peresid 357 ja ainasjalgu 101, on A vastavad arvud $89^{5/8}$, 391 ja 111, või eramõisate maad ja asustus kaasa arvatuna $108^{1/8}$, 474 ja 125. S järele on talupoegade maks adra pealt 12 Viljandi vakka igast kolmest vilja liigist. A jälle seletab, et Poola ajal nõuti Viljandi talupoegadelt kümnist nii armutult, et neile enestele ei jäänud muud, kui õled ja haganad, kuid et hertsog Karl on neile lubanud sooritada oma makse samuti kui Tarvastu talupojadki, s. t. 20 Riia vakka igast viljaliigist (vrđl. S, lhk. 90—91). Olgugi et $1\frac{1}{2}$ Viljandi vakka võrdub 20 Riia vakaga, jääb teadete erinevus siiski tähelepanuväärt suureks, sellest rääkimata, et S maksuselgitus ka muus asjus ei näita samasust Tarvastu maksuoludega. Et S järele on Viljandi maksud väiksemad kui A-s (8:10), peab maksukergendus antud olema peale A kokkuseadmist. Tähelepanav on samuti, et A:st puuduvad peaaegu kõik need teated väikeläänidest, mida S selgitab erilises lisis.

Viljandist läks revident Tarvastusse, kus revisjoni toimepanekut märgitakse 20. märtsil (S, lhk. 90—91). Summarum erineb siin selle poolest, et A atrade arv on $\frac{1}{2}$ ja ainasjalgade arv 1 võrra vähem; kuid selle asemel nimetab A sõõdikis $\frac{1}{2}$ atra ja 1 ainasjala, millest S vaikib. Peaaegu täiesti kindlasti võib erinevuste põhjuseks pidada asjaolu, et revisjoniraamatud on eri viisil tõlgitsenud algupära-

1) „Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga“, 1908, lhk. 74, märk. 3. — Bruiningki lühikese seletuse järele on küsimuse all ainult Sangastet ja Antslat puudutav väljavõte revisjoniraamatust A.

seid revisjoni ülestähendusi: S on arvanud $\frac{1}{2}$ söödiadra ja teise söödi ainasjala haritud maaks. Teiselt poolt puudub A:s hiljemini S:is juurdelisatud teade talupoegade päevatöödest, samuti viimane S:i poolt mainitud läänidest.

Järgmine revisjoni koht oli Karksi, kus revisjon toime pandi 27. märtsil (S, lhk. 92—94). Lahkuminekutest võib nimetada ainult seda, et S teatab ainasjalgu olevat 34, A ainult 27.

Nüüd läks revidendi teekond kaugele Pärnu, kus revisjoni päevana võib märkida alles 6. aprilli (S, lhk. 15—17). Üldsummade suhtes erinevad revisjoni raamatud siin tunduvalt: S järele Saksa atru 556, A järele $148\frac{7}{8}$ Poola (või $595\frac{1}{2}$ Saksa) atra, peresid S järele 534, A järgi 553; söödis talukohti S järele $17\frac{1}{2}$, A järele $27\frac{7}{8}$ Poola (või $11\frac{1}{2}$ Saksa) atra, ainasjalgu S järgi 97, A järele 100. Läänide loetelu on A-s selle tõttu täielisem, et viimane nimetab kõigi mõisate nimed ja pealegi teatab veel kolmest läänist, mida S üldse ei maini. Lahkuminekud on siis jällegi nii suured, et ei või pidada A:d S:i otsekoheseks allikaks.

Selle järele pöördus revidendi teekond rannikut mööda lõunasse, kõige pealt Salatsisse, kus revisjoni päevaks oli 10. aprill (S, lhk. 14—15). Esiteks nimetab A talupoegade maksuna viljakümnist, adra pealt raha 12 sh. ja igalt täisperelt (Vollgesinde) lamba või 4 mk. raha. Kuid siis oli revident saanud teisi teateid ja märkis need järgmise tiitli alla: „Der pauren besserer bericht“. S on tähelepanu alla võtnud ainult selle õigema loetluse, kuid ära jätnud teate, et iga kalur peab maksuna sooritama ühe lõhe, selle asemel aga juurde lisanud A:s puuduva teate, et talupojad võivad vabastada oma aia-
maa kümnisest, makstes iga pere pealt 2 kana. Täiesti puudub A-st S-is leiduv Salatsi kihelkonnas asuvate läänide loetelu. Selle vastu selgitab A täpsemalt neid lääne, mille kohta S teatab, et ta neist nagu juhusliku leiu teel teada saanud („Nuhn habe ich befunden“).

Järgmine revisjon korraldati Lemsalus 13. aprillil (S, lhk. 9—14). Lahkuminekud revisjoniraamatute teadaannetes on siin tähelepandavalt suured. Summad erinevad küll ainult mõnede arvude suhtes: A:s on söödi ja ainasjalgade arvud suuremad, S:s jälle haritud maa ja perede omad. S on ära jätnud A teadaanded paastuvaka maksust, Jungfrauhofi humalamaksust, samuti Lise nimelise vaka erilisest maksukorraldusest. A:s jälle puuduvad teated Purmali ja Asbertzehmi talupoegade kirikumaksust. A järele on hernemaks 1 külimitt perelt, S järele pool külimittu. Läänide loetelud erinevad tublisti ja täiendavad teineteist. A on ära märkinud läänide suuruse, talude kui ka adramaade arvu, mida S harilikult küll täpselt üles loeb, kuid siinkohal

seada ei tee. Selle asemel on S:i läänideloetelus mitu nime, mis puuduvad A:s. A loetelu omalt poolt sisaldab ainult mõne nimetuse, mida S ei tunne.

Kuna Nabben, Pirkel ja Ekenanger, milles kõik oli välja läänitatud, mõlemas revisjoniraamatus järgnevad otsekohe Lemsalule, on nende revisjon, nii palju kui see tarviline, sooritatud revidendi olles Lemsalus. S nimetab neid ka teistkorda, eraldi Lemsalust (S, lhk. 13 ja 62).

Lähedal oleva Vainseli revisjoni päevaks oli 15. aprill (S, lhk. 63). Lahkuminekutest võib märkida, et A esialgu siia kuuluvana nimetab Ubbenorme läänid, kuid viib nad hiljemalt kirjutatud lisa Lemsalu alla; S järele on nad otsekohe õigel kohal, ja selle tõttu ei maini ta Vainseliga koos ühtegi lääni. Mõlemas raamatus napilt esinevad teated lähedal olevatest aladest — Suur-Roopast, Väike-Roopast, Rosenbeckist ja Hochrossenist (S, lhk. 62), on arvatavasti saadud ilma erilise revisjonita Vainselis olles.

Nüüd jätkus revidendi teekond otse lõunasse. Treidendi revisjoni (21. märtsil) kohta käivad teated on mõlemas revisjoniraamatus peajoontes ühtlased. S on ainult ära jätnud A:s olevad rikkalikud seletused poolaagest maksustusest, puu-, kiriku- ja kalastajate maksudest.

Cremoni kohta (revisjon 23. aprillil) on lahkuminekud jällegi võrdlemisi suured (S, lhk. 65–67). S on Luleff Brinkeni mõisast Nevehoff'is tära jätnud ühe küla, mille tõttu A andmed on tublisti suuremad. Samuti puudub S:is täiesti Koltzeni mõis, ja mõlema viimati nimetatud mõisa maksuloetelud. S poolt ülesloetud maksud puudutavad ainult Cremoni lossi talupoegi; neist on ära jäänud foogtimaks.

Erinevused Segevoldi puutuvais teateis (revisjon 24. aprillil), võib olla, osutavad ainult näilikkudeks (S, lhk. 67–68). Adramaade summa erinevus (A 56, S 60) võib nimelt tulla sellest, et S on vabatalupoegade adrad juurde arvanud üldsummale. S on ära jätnud A täpsemad teated vabatalupoegadest, v. Donavi talupoegade maksudest, kirikumaksudest; samuti on ta viinud Nitau alasse lääni, mida A loeb siia kuuluvaks. Muidu on A teated läänidest täpsemad kui S:i omad.

Endises sihis võis revident jõuda Lemburgini (revisjon 26. aprillil, S, lhk. 56–57). Väikestest lahkuminekutest võib nimetada seda, et A on kirjutanud mõne läänimehe nime õigemini (Buddenbrock pro Luddenbrock, Beck pro Buek).

Edasi Väina jõe suunas muutus teekond hädaohtlikuks ja tuli katkestada. Lemburgi järele mainitakse mõlemas revisjoniraamatus Sonsell Jurgensburg ja Erla (S, lhk. 58–60), kuid teadete

umbkaudsuse järele otsustades on nad saanud Lemburgis või mujal sooritatud küsimuste kaudu. Kuid needki pole päris ühtlased. S loetleb mitmed vanasse aadlisse kuuluvad mõisaomanikud, keda A ei maini. Arvulised teated Erla kohta erinevad selle poolest, et A ei nimeta üldse selle karjamõisaid („buwhofe“), vaid on nad kokku arvanud talupoegade aladega; selle tõttu on selle summad A-l suuremad (75 atra, 105 peret; S järele 67¹/₂ atra ja 105 peret).

Järgmine revisjoni koht oli Nita u (30. aprillil, S, lhk. 60—61). A ja S teated on siin kaunis ühtlased. Selle asemel leiame Schu-jenit (revisjon 2. mail) puutuvates teadetes jällegi suuremaid lahku-minekuid. Kuna S järele lossi ala summa on 44¹/₂ adramaad ja 37 peret, on A vastavad arvud 60⁷/₈ ja 84. Kuna A loetleb iga talu-poega eriti, on selge, et ta teated on õigemad, kuid needki on liig-väiksed.

Sessvegenist (revisjon 11. mail) kaugemale itta revidendi tee ei ulatunud (S, lhk. 71—73). Revisjoni raamatute arvulised and-med erinevad jällegi tublisti. S järele on atru 68¹/₂, peresid 126, söödi atru 7¹/₄, „Hakelwerkische“ 17 ja neil maad 1¹/₂—³/₈ atra; A vastavad arvud on jälle 48⁸/₈, 93, 1¹/₄, 15 ja 1⁵/₈. Kuna A summasid võib pidada õigemaks, võib nende väiksust seletada ainult sellega, et A on ära jätnud mingisuguse ala, mille S on arvanud Sessvegeni-alla kuuluvaks.

(Lõpp järgmises numbris.)

Arvi Korhonen.

Töö Eesti-Liivi vanema ajaloo alalt.

Hans Kruus, „Vene-Liivi sõda (1558—1561)“, Tartus, 1924, K.-Ü. „Looduse“ kirjastus.

Juba poolteist aastat tagasi ilmus noore teadusmehe sulest, kelle nimi ülal toodud, lai uurimus Vene-Liivi sõja kohta aastail 1558—1561, sisaldades ka Liivi ordu langemise kirjelduse. Teatavasti on nende saatuslike aastate kohta ajaloolises kirjanduses kogutud ja trüki-tuna välja antud iseäranis palju materjali nii kodu- kui välismaalt (Bienemanni, Schirreni j. t. poolt). Selle materjali najal on teose autor katsunud anda ülevaate XVI aastasaja Liivimaa katastroofi kohta, mis ei piirdunud üksi Baltimaaga, vaid avaldas tunduvalt suurt mõju kõigi naabermaade — Vene, Poola, Daani ja Rootsi — aja-loole — mõju, mis, vähemalt väliselt, ulatus veel palju kaugemalegi. Tuletagem meelde, milline tähendus oli Liivi orduriigi langemisel

Rootsi suurriigi tekkimisloos, mis see on tähendanud Poola ja Vene ajaloos ja kuivõrra sügavalt on see katastroof üldse mõjutanud poliitilist seisukorda ja riikidevahelisi suhteid Põhja-Euroopas!

Küsimused, mis meile esitab Liivi ajalugu aastailt 1558—1561, on arvurikkad ja mitmekesised. Paljusid neist on autor oma töös katsunud selgitada, teised neist on jäänud kas hoopis puutumata või on nad ainult osalist selgitamist leidnud, mis asjaolu teadagi arusaadav, kui arvestada autori poolt endale valitud teemi iseloomu. Peab mõnma, et kõik oluline on leidnud käsitlemist. Nii jääb spetsiaaluurimuste jaoks üle selgitada küsimusi, mis meile, kui autori tööga sügavamalt tutvuda, esinevad alles lahendamata probleemidena.

Autor ei ole puudutanud mitte ainult Vene-Liivi sõja välist sündmustikku neil aastail, vaid erilisel rõhku pannud just poliitiliste olusuhete arengu uurimisele, nagu seda juba tema teose eri peatükkide pealkirjadki näitavad: „Diplomaatilise eelvõitluse järk . . . (—1558)“, „Liivi välisabi otsimas (1558—1559)“, „Liivi rahvusvahelises keerises ja ordu langus (1560—1561)“. On ju ka selge, et käesoleva teemi puhul tuleb erilisel rõhku panna selle poliitilisele küljele: mitte vene-laste pealetungimine ei kukutanud orduriiki, vaid viimase languse olulised põhjused peituvad loomulikult palju sügavamal.

Käesolevate ridade kirjutaja ei taha siinkohal pikemalt refereerida mag. Kruusi tööd, mis kindlasti juba tuttav „Ajaloolise Ajakirja“ lugejaskonna enamikule. Ei taha ta ka esitada neid mõningaid märkusi, mis vast autori väidete vastu võiks teha, või eriarvamisi, mis eri isikute juures loomulikult tekivad suure teadusliku materjali käsitlemisel. Tahan selle vastu juhtida lugejate tähelepanu mõnele küsimusele ja probleemile, mis esile kerkinud töö lugemisel ja sellega sügavamini tutvumisel ja mille selgitamine küll peab jääma järgnevate uurijate hooleks, kel vast käesoleva teemi suhtes korda läheb uusi materjale ligi tõmmata.

Kui me püüame selgusele jõuda 1558—1561 aastate katastroofi põhjuste ja iseloomu kohta, kerkib meil otsekohe meelde küsimus Saksa riigi suhtumisest Liivimaaga nii kõnesolevail aastail kui ka mõni aeg varem. Reimann on ühes väikses uurimuses „Das Verhalten des Reiches gegen Livland in den Jahren 1559—1561“ (Historische Zeitschrift, 1876) seda küsimust võrdlemisi pealiskaudselt puudutanud. Mainitud kirjutusele rajab ka meie autor oma uurimised selles suhtes. Reimanni artikkel moodustab aga meie arvates ainult mingisuguse väikse orienteeriva ülevaate, mis käsitleb, nagu juba tähendatud, teemi ennast ainult üldjoontes. Liivimaa suhted Saksa riigiga olid niivõrra lähedased ja sidemeid oli nõnda palju, et

oleks võidud keisri poolt oodata palju suuremat huvi ja tähelepanu juhtumisel, mil päevakorral seisis küsimus Liivi orduriigi seismisest või langemisest. Meie märkame, et liivimaalased ise olid keisrile pannud suuri lootusi. Meile on juhuslikult teatavaks saanud kaks algdokumenti¹⁾, mis huvitaval viisil valgustavad seda vahekorda. Nähtavasti on 1553. a. esimesel poolel Liivimaalt saatkond saadetud tol ajal Madalmaadel viibiva keiser Karl V juurde, et temalt abi paluda venelaste vastu. 27. juunil 1553. a. Brüsselis dateeritud kirjas annab keiser Liivi ordumeistritele loa vaenlaste vastu Rootsist abi otsida ja samal päeval annab ta kaitsekirja tartlastele. Need kirjad on äärmiselt huvitavad selles suhtes, et nad näitavad, kuivõrra vähe võis keiser 1553. a. liivimaalastele abi anda. Viis-kuus aastat hiljemini olid abiandmise tingimused kujunenud veel raskemaks: de facto oli see toetus, mis Liivi ordu ja Liivimaa elanikud võisid keisrilt saada, peaaegu ilma mingisuguse väärtuseta. Pealegi oli nüüd Poswoli leping vahekorra rikkujana vahele tulnud, ja saadud lubadus, et keiser oma saadikuil laseb Moskvast Liivimaa eest kosta, ei tähendanud tõepoolest midagi. Pakuks eriliselt suurt huvi sügavamale tungida sellesse aines-tikku, mis valgustab Saksa riigi vahekorda Liivimaaga 1550-dail aastail, ja tutvuda nende motiividega ning põhjustega, mis keisrit takistasid Liivimaale abi andmast. Et Reimann seda võrdlemisi pealiskaudselt teinud ja et võimalik on palju sügavamini ainesse tungida, on meie arvates täiesti selge.

Nagu ülemal selgitatud, andis keiser Karl V 1553. a. suvel Liivi ordumeistrile „loa“ Rootsist abi palumiseks venelaste vastu. Harilikult kõneldakse Russovist ja Hiärnist laenatud teadete põhjal, et ordumeister Heinrich von Galen saatnud 1554. a. sügisel Paide foogti Berendt von Schmerteni Gustav Waasa juurde, et teda Vene vastu õhutada, lubamisega Liivimaa poolt Rootsile peatset sõjalist toetust. Säärane teadaanne esineb ka praegu refereeritavas teoses (lhk. 29). Asja tõeline käik on aga Rootsi allikate järgi järgmine. Juba 1553. a. sügisel saatnud ordumeister Rootsimaale saatkonna, ülesandega Rootsi kuningale selgeks teha, et rahu Liivi ja Vene vahel lähemal ajal peab lõppema ja et karta tuleb venelaste pealetungimist ühes sellega kaaskäiva verevalamisega ja maade hävitamisega. Juhtumiseks, mil see moment peaks kätte jõudma, soovis ordumeister Rootsilt abi, teatades, et ta valmis ka Rootsi valitsusele abi andma, kui Rootsimaa peaks kokku pörkama oma vana vaenlasega. Rootsi uurija Emil Hildebrandi arvates annud Gustav Waasa nähtavasti neile ettepanekuile eitava vastuse.

1) Ärakirjad neist leiduvad Upsala ülikooli raamatukogus.

Kuid Rootsi kuningas oli siiski niivõrra asjast huvitatud, et ta järgmisel, 1554-dal, aastal ordumeistri juurde saatis oma sekretäri Joachim Burwitzi, kellele küll ülesandeks ei tehtud lepingu sõlmimise asjus läbirääkimisi pidada, vaid ainult koha peal tutvuda oludega Liivimaal ja Vene-Liivi vahekorraga. Ei oleks kohanegi olnud mingisugusesse lepingusse astuda: oli ju ordu peaaegu samal ajal sunnitud alandavail tingimusil uuendama oma rahulepingu venelastega. Burwitz veetis Liivis 1554.—1555. a. talve ja esitas viimati mainitud aastal Gustav Waasale üksikasjalise aruande oma tegevusest meie maal, oma muljeist ja tähelepanekuist. See raport on meie teades kunni käesoleva ajani tundmatuks jäänud. Selgeil sõnul kirjeldab saadik selles ärahellitatud aadli ja ülikurnatud talupoegade elu: talupojale olnud „õndsuseks“, kui ta saanud haganaleiba süüa ja kaevust vett juua. Ka rõhutab Burwitz, nähtavasti ordumeistri pealekääimiste mõjul, et Liivi ordule midagi ei võiks olla tähtsam, kui liit Rootsi ja Soomega ning et niisugune liit võiks olla ka Rootsile kasulik, sest ordu oleks kindlasti valmis vastavail tingimustel ka Rootsimaad aitama.

Kui põhjalikult Gustav Waasa, kes nähtavasti usaldama hakkas neid kujutusi Liivi ordu suhtes, pettuma pidi, seda sai ta juba mõne kuu järgi selgesti näha. On kindel, et ta 1555. a. suvel oma vägedega Soomemaale siirdudes lootis von Galenilt abi saada. Kui kuningas 13. augustil Turgu jõudis, sai ta seal kokku Liivi saatkonnaga. Saadikud teatasid kuningale Venega tehtud lepingust, juurde lisades, et rootslastel võimalik saada Liivist palksõdureid, kuid nad ei võinud Gustav Waasale anda mingisuguseid lubadusi. Olles väga huvitatud Rootsi suurtest varustustest, küsisid nad lõpuks nagu imestades, kas tõesti olevat mõtet alustada Vene vastu sõda. Seda kuuldes keenud Waasade kuum veri üle ja kuninga kannatus olnud otsas. Ta vastas, et tal tõepoolest tõsised plaanid olevat ja et ta ordumeistri lubaduste põhjal lootvat ordu ühinemist tema poolt alustatud üritusega. Saadikuil puudusid aga selles suhtes volitused täiesti; just vastuoksa seletasid nad, et ordul olevat võimata murda alles hiljuti sõlmitud lepingut. Gustav Waasa oli üldse väga umbuskliku iseloomuga, ja kui temale nüüd näis selgeks saavat Liivi ordumeistri püüe teda petta, oli kõik kuninga usaldus viimase vastu silmapilkselt otsas. Liivi saatkonna vastuvõtmisel Turus 1555. a. augustis kujunenud meeoleol moodustavadki selle psühholoogilise momendi, mis määrab Rootsi valitsuse edaspidise politika Liivi küsimuses. Siit peale oli Gustav Waasa eluajal asjata Rootsilt mingisugust abi oodata.

Meile paistab, et Rootsi vahekord Liiviga, Burwitzi missioon ja tema seletuskiri Rootsi valitsusele, läbirääkimised Turus 1555. a.

augustis ja Gustav Waasa seisukoht Liivi küsimuses, et need nähtused ja asjaolud uurimisele võivad esitada mõningaid tänuilikke teeme, mille valgustamine tundub olevat õieti tarviline.

Tutvudes Liivimaa kohta käivate allikatega Daani riigiarhiivis, oleme võinud veenduda selles, kuivõrra vaja oleks uuesti ja põhjalikumalt käsitleda hertsog Magnuse tulekut Liivimaale ja terve selle küsimusega ühenduses seisvaid probleeme. On küll tõsi, et v. Busse on juba pikemalt peatunud hertsog Magnuse elulool oma tõis nii hertsogi enda kui ka tema sekretäri Rembert Geilshelmi kohta¹⁾ ja et Mollerup oma töös Daani-Liivi suhete kohta²⁾ asetab oma käsitlemise raskuspunkti just orduriigi viimastele aastatele. Siiski näib meile, et ei ole senni küllaliselt rõhutatud ühendust, millises Magnuse saatmine Liivimaale a. 1560 seisis Daani valitsuse politikaga Rootsi ja Poola suhtes. Magnus oli küll teatavasti võrdlemisi tähtsuseta isik, kuid tema kaudu kavatses Friedrich II etendada samasugust suurt osa nagu hiljemini Iwan IV. Magnusele piiskopkonna hankimine Saaremaal seisis palju sügavamal ühenduses Gustav Waasa ettevaatliku politikaga, kui seda tavaliselt toonitatakse. A. 1868 ilmunud Annerstedti töö, mis küll kohati vananenud, annaks põhjalikumal kasutamisel palju rohkem, kui seda Mollerup ja tema järgi ka praegu refereeritava teose autor on kõne all olevas küsimuses jaksanud pakkuda.

Üldiselt on mag. Kruusi töö harmooniliselt ja rahulikult kirjutatud, modern ja meetodiliselt tehtud teaduslik töö, samal ajal siiski väga kerge ja loetav, nii et ka laiemad ringkonnad kindlasti seda huviga võivad lugeda. Autor ei armasta kaugemaleulatuvaid hüpoteese, vaid põhjendab oma selge esituse tema käepärast olnud suurele materjalile. Ta jätab meelsamini mitmed küsimused, mida käesoleva materjaliga tarviliselt lahendada ei saa, lahtiseks ega konstrueeri midagi konstrueerimise enda pärast. Sellepärast jätab teos küllaldaselt spetsiaalsemaid probleeme lahendamiseks järgnevaile uurijaile, kes sooviksid süveneda Liivi ajaloo saatusrikkamasse ajajärku aastail 1558—1561.

A. R. Cederberg.

1) Karl Heinrich von Busse, „Herzog Magnus, König von Livland“, Leipzig, 1871; Sama autor, „Rembert Geilshelm. Eine historisch-biographische Skizze“, Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands, II, Riga u. Leipzig, 1842.

2) W. Mollerup, „Daenemarks Beziehungen zu Livland 1346—1561“, Berlin, 1884.

Dokument senator Manasseini revisjoni ajast.

Maikuus 1882. a. algas meie maal senatori revisjon, millest rahvale palju head loodeti, mis aga lõppeks suure pettumuse tõi, saades tõeliselt tuleva venestamise teetasandajaks. Alguses ei võidud ette näha revisjonile järgnevaid sündmusi ja näidati revideerijale isegi need sennise Balti kantsi nõrgad kohad kätte, millest tulevate asjade teadmisel vististi oleks vaigitud. Revidendi kantselei ujutati sõna tõsisel mõttes palve- ja märgukirjadega üle.

Sennistele kohalikkudele võimukandjatele ei võinud asi meeldida ja nende poolt tehti revideerimisele takistusi. Muu seas kõrvaldati senatori kaastöölised Rose ja Weizenberg. Nende asemele said Tõnis Wares ja Johan Jurkatam, kelle revident uute võimalikkude üllatuste äraahoidmiseks sel puhul välisilmast isoleeris.

Kadunud T. Waresel oli sellest ajast järele täieline konspekt kõigist Manasseinile antud palve- ja märgukirjadest. Õnnetul kombel oli see kokkuvõtte ühes muude ajalooliselt tähtsate paberitega omal ajal Venemaale jäänud. Omanik lootis pabereid ikka veel päästa võivat. Kuid peale Varese surma saime teate, et paberid kadunud või hukkunud olevat. Kodumaa ajaloolle on see igatahes kaotus, sest teadmata ja kahtlane on Manasseinile antud algkirjade saatus ja Varese isiklike mälestusi ning ülestähendusi ei saa nüüd keegi enam uuendada.

Kodumaal võiks aga siiski veel selle aja märgu- ja palvekirjade eesti- kui ka venekeelseid tekste leiduda. Rändasid need ju omal ajal käest kätte ja käidi neid kauge maa tagast eeskujuks otsimas. Meie lähema mineviku tundmaõppimiseks tuleks need päästa ja kokku koguda. Saadetagu nad meile ärakirjade tegemiseks. Algteksti saadame omanikule korralikult tagasi.

Allpool toome Viljandi kihelkonna õpetajate poolt allakirjutatud palve senator Manasseinile õpetaja Kirseli käes leiduva eestikeelse teksti järele. Nagu kirja algus oletada lubab, on sellele ka teised „Liivi kubermangu talurahva koolmeistrid“ alla kirjutanud. Tekst on üldiselt arusaadav ega vaja lähemat kommenteerimist.

A. Kruusberg.

Kõige kõrgemalt
saadetud Liivi- ja Kura kubermangude
revideerija senatori härra
Manassein'ile
Liivi kubermangu Eesti talurahva koolmeistrite
kõigealandlikum palve.

Armuline senatori härra.

Meie Eesti talurahva koolmeistrite praegune elu-ülespidamine on pärast tööjõu lõppemist väga viletsa ja kõikuva alusi pääl ja iga koolmeister piab hirmu ja värinaga oma tuleviku, see on, oma vana põlve

päevade pääle mõtlema; sest praegu on iga koolmeistri perekond, kui koolmeister enam oma ametit ei jõua pidada, ehk surma läbi omast abikaasast ja lastest lahkub, kõige õnnetum ja see sunnib meid oma alandlikku palvet Teie, kõrge härra, jalgade ette maha panema.

Noorelt, juba 19-ne aasta vanaduses, ehk veel nooremaltki, hakkab koolmeister oma ametit pääle, see on, sel aeal, kui ta veel midagi teeninud ei ole, vaid ennemalt veel, kui tema vanemad nii jõukad ei olnud, oma koolitamise tarvis võlga teinud, mis ta nüüd ametisse hakates tasuma piab hakkama. Sellepärast kulub koolmeistril esite, kui ta ka alles poismees on, ja vähem oma ülespidamiseks tarvitab, tema palk, mis 150—200 rbl. on, võlatasumiseks ja elukorra asutamiseks ära; ja pärast, kus ta juba perekonna isa on; peab ta veel sagedaste kõrvalisi töösid juure võtma, et ennast oma perekonnaga pääevast pääva läbi võiks aidata, ja nõnda ei ole vana põlve tarvis võimalik kopikatki paigale panna. Nii kaua, kui nüüd koolmeistril tööjõud kestab, kestab ka tema elamine (leib). Lõpeb aga vanaduses töö jõud ehk rikub haigus tervise, ehk tuleb surm, ja võtab ta oma perekonna keskelt ära, siis on korraga ta perekond see kõige õnnetum. Vald ehk kihelkond võtab nüüd uue koolmeistre asemelle, kellele muidugi vana koolmeistre perekond nüüd aset piab andma; nõnda ei jäe ta mitte üksipäinis leivata, vaid ka ilma päävarjuta ja palgata ja piab kõigeõnnetumas ja viletsamas põlves, sagedaste ka meele äraheitmisel, oma vanaduse elupäivi lõpetama.

Sarnane lugu, nagu koolmeistre eluga, on ka kooli eluga. Kooli elu edenemine on ka ühtlasi riigi ja rahva elu edenemine, ja tema kiduraks jäämine, ka riigi ja rahva elu kiduraks jäämine. Seega on kool väga tähtjas koht ja koolmeistre amet tähtjas amet riigis ja tarvitab kõikide koolmeistrite ühist nõuu ja jõuudu. Seda ei või aga meie koolmeistred mitte muul viisil saada, kui kooskäimistel, konverentsidel, kus üks ühe ja tõine tõise käest tarvilikuil näitustel ja tähtsail läbirääkimistel paremat õpetamise viisi ja mõistlikumat lastekasvatamist õpiks, see on: koolmeistre ametit täiendaks. Praegusel aeal on meil aga konverentside pidamine võimata, sest et meie muidu kokku ei tohi tulla, kui kohalise õpetaja luuga ja ülevaatamise all, ja see keelab seda sagedaste ära ja takistab nõnda meie koolielu edenemist. Meil on praegu kül ka kaks konverentsi, üks Valgas ja tõine Tartus, aga need on mõlemad meile püüaegu ilma kasuta, sest et Valgas ainult Saksakeeles konverentsi peetakse, kust aga ainult mõned koolmeistrid osa võivad võtta, sest meie ei ole ju Saksakeeles veel mitte nõnda kaugel, et temas avaliku kõnet ja läbirääkimist võiksime pidada; ja Tartu konverentsi ei ole jälle kellegil muul koolmeistril hääle õigust, kui üksnes Seminaarikasvandikudel, ja tõised, kes konverentsist tahtvad osa võtta, piavad sõnalausumata kui tummad seal istuma. Seega ei taha meie koolielu ja rahvas ja riik mitte edeneda, ja meie peame omad palved kõrge-male saatma ja säält abi ja luba lootma.

Sellepärast palume meie:

1) Et kõrge riigivalitsus ka Eesti talurahva koolmeistrite pääle mõtleks ja neile, nende abikaasa ja lastele koolmeistre ameti töö võimatuks jäämisel abi aitaks muretseda,

2) Et koolmeistrile tema palga $\frac{1}{2}$ ehk $\frac{2}{3}$ juure saaks lisatud, kui ta 20—25 aastat oma ametit on auusaste pidanud ja

3) Et kõrge riigivalitsus meie kooskäämise ehk konverentside luba annaks, kus meie koolmeistrid eneste seast valitud presidendi juhatusel koos võiksim e käia ja kooli elu edenemist kõrgendada. Konverentsi palume kolmesuguseid: Kihelkonna - maakonna ja üleüldist konverentsi. Kihelkonna konverentsil palume 4 korda aastas kokku tuleku luba, maakonna konverentsile ükskord aastas ja üleüldise konverentsile iga kahe aasta sees üks kord.

4) Viimaks palume veel, et kõrge riigivalitsus meie praeguse koolivalitsuse pääle vaataks ja sää l parandust ette võtaks. Sest praegu seisab koolivalitsuses voli üksnes kirikuõpetajate ja mõisnikude käes, kes mitte ei püüa meie koolielu igakord edendada, vaid teda sagedaste sellega takistavad ja tagasi hoiavad, et neil võimus on ettekirjutada, mis meie koolis üksnes õpetada tohime. Seega astub sagedaste kasuta õpetus tarviliku tääduse asemele ja Vene keel piab Saks a keelele maad andma, ja nõnda võõrdub riigikeel rahvast. Julgeb nüüd keegi koolmeister, rahva armastusest aetud, kasulikku õpetust, kooli valitsuse luata, koolis riigi ja rahva kasuks anda, siis ei või ta enam oma leiva ja koha pääle julge olla, vaid alati koolivalitsuse viha alune. Sellepärast palume, et kooli valitsus uue sääduse saaks ja tema liikmed nende seast valitakse, kes kooli ülespiavad ja tema eest kulu kannavad. Edespidi palume koolivalitsust järgmisel moodul säada: Igas kihelkonnas on üks kooli kommission, kelle liigeteks vallad, seisustest lugu pidamata, iga koolikonnast ühe valivad. Ja kui mõisa mõne kooli ülespidamises pool kulu kannab, siis ka temal selle kooli kohta üks hääl oleks. Kihelkonna kooli kommissionide üle on jälle maakonna kommission, kelle liikmeid kihelkonna kommissionid eneste seast valivad. Maakonna kommission valib enese seast asjatundja mehe inspektoriks ja paneb ta koolide ministri härrale kinnitamiseks ette. —

Kindlas lootuses, et Kõrge auulik Sinatori Härra meie kõigealandlikumat palvet, kui ka meie tõsist südamelikku soovi armulikult kuulda võtaks, julgeme ennast alandlikult all nimetada, kui Teie Suure Auuliku vägaalandlikud palujad:

Viliandi kihelkonnast:

Koolmeister H. Saarsen
M. Kirsell
H. Pori
J. Peet
Jüri Lellep
J. Tõnson
M. Murs
H. Mill
Märt Soob
J. Muchel
Aadu Jaakson.

Ülevaade Tartu Doomevaremete kaevamistöist aastail 1924 ja 1925.

1922. a. suvel uurisin põhjalikumalt Tartu Doomevaremete müüristikku, millise uurimise tulemused lühidalt avaldasin esialgse teadaandena „Ajaloolises Ajakirjas“, 1923, nr. 2. Wilh. Neumanni poolt kaitstud ja tema autoriteedi tõttu kunni sennimaani ainumaksva vaate vastu, nagu oleks Tartu doomkirik oma pikilöövi ja tornide kavatise suhtes ühtlane ehitus ja nimelt ainult oma mõõdetult redutseeritud jäljend Lüübeki Maarjakirikust¹⁾, võisin ma tornide müüristikus selgesti märgatavate õmbluste ja jamandite põhjal näidata, et tornid on hiljemini pikilöövile juurde ehitatud ja et nähtavasti tuleb oletada tornide kasvumist kolmes järgus sündinud olevat. Mis pikilöövisse puutub, siis tuli mul põhjapoolse ja lõunapoolse kõrvallöövi vahel esinevate suurte ehitustehniliste kõrvalekaldumiste põhjal järeldada, et meie pikilöövi enda suhtes peame vahet tegema vähemalt kahe ehitamisperioodi vahel ja et kindlasti on aset leidnud pikihoone põhjalik ümberehitamine. See võimaldas protesteerida Neumanni hüpoteesi vastu ja esitada tõestuse selle kohta, et doomkiriku kui terviku (s. t. ka koor ühes arvatud) ehitamisluugu tõeliselt esineb palju komplitseeritumana ja keerulisemana, kui meie seda, Neumanni poolt eksiteele viiduna, julgesime kujutellagi. Kõik sellest tekkivad küsimused doomkiriku kõige varema algkuju, ehitamisperioodide tähtaegade ja arhitektuurajaloolise liigenduse kohta pidid esialgu lahtiseks jääma, sest ainult müüristiku uurimine, kui üksikasjaliselt seda ka ei toimetataks, võib siiski viia eksitustesse ja ei paku küllaliselt kindlaid pidepunkte esilekerkinud küsimuste otsustamiseks. Viimaseks otstarbeks on vaja ette võtta laialisi, kaugeleulatuvaid kaevamistöid, et alusmüüride põhjaliku uurimise kaudu saada tõeliselt kindlat materjali ehitamisajaloo jaoks.

1924. a. suvel oli võimalik sääraste kaevamistega algust teha, kuigi õieti tagasihoidlikul kujul. Tõuke andis selleks täiesti juhuslik asjaolu. Töölised, kes Doomel teid ja veerenne remonteerisid, arvasid neile tarvisminevate telliskivide ja prügi hankimiseks kõige parajama paiga olevat ühe kaeviku, mis selleks otstarbeks oli kaevatud põhjapoolses kõrvallöövis esimese ja teise tugipiida vahel (seega teises kabelirakkes). Sellejuures sattusid nad õieti maapinna lähedal kindla telliskivimüüristiku peale kohal, kus säärast kuidagi viisi võimalik ei olnud oodata. Kui juba see teataval määral üllatusena mõjus, siis pidi järgmine asjaolu esile kutsuma täielise hämmastuse: ligikaudu teise kõrvalpiida seina keskkohas tuli umbes praegu mainitud kindla telliskivimüüristiku kõrgusel päevavalgele üks umbes poole telliskivi pikkuse ulatuses eenduv profileeritud kivi²⁾, mis säärasena kiriku sisemüüri küljes tundub olevat vaevalt mõeldav. Ilma, et ma kohe oleksin hakanud mõtlema süstemaatilistele kaevamistöõdele, jälgisin päevavalgele tulnud profileeringu käiku, kusjuures selgus, et see edasi läks kunni kiriku

1) W. Neumann, „Der Dom zu St. Peter und Paul in Dorpat“, Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, 1913, Riga 1914, lhk. 5—15.

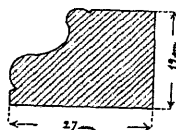
2) Vaata joonis nr. 1.

välismüürini, sisesuunas aga lõppes kõige esimesena leitud kiviga. See leid tuli niivõrra ootamatult ja avas niivõrra kauguleulatuvad perspektiivid, et ma otsustasin terve kabeli süstemaatilisel lahti kaevata.

Kaevamistööd algasid juuni lõpul ja kestsid augustini väikeste vaheaegadega, mis olid tingitud osalt ebasoodsatest vihmastest ilmadest, osalt ainelistest takistustest¹⁾. Mõned väiksed täiendavad kaevamised, mis osutusid tarvilisteks saadud tulemuste läbitöötamisel, võtsin veel augustis ja isegi septembris ette. Kaevamine toimus ühe või kahe töölise abil selle järgi, millised olid maapinna tingimused ja väljakaevatava müüristiku laad. Lahtikaevatud müüristik päevapildistati ohrtrasti; samuti mõõdeti kõik teodoliidiga viimse täpsuseni ja valmistati tarvilised plaanid ning joonised. Need tööd võttis oma peale hra ehitustehnik Paulsen, kes juba mitmel puhul prof. Kjellini juhatusel oli töötanud ja säärase tööde suhtes omab suured kogemused.

Kõige pealt kaevati teine põhjapoolne kõrvakabel lahti ja nimelt ainult seestpoolt. Et töötamine siin õieti vaevarikas oli, ühest küljest selle tõttu, et maapind peaaegu täiesti koostus prügist, ja et teisest küljest ümberringi asuv müüristik takistas mulla viskamist suuremasse kaugusse niivõrra, et hiljemini ette ei jääks, siis kaevati siin ainult umbes 1,5 meetri sügavuseni, kunni põldkivist alaehitus tuli selgesti nähtavale. Alusmüüride üldsügavus tehti selle järgi kindlaks väljaspoolt ettevõetavate edaspidiste kaevamiste kaudu.

Selgus, et piitade vahel, nende sisesuunas kiriku poole pöördunud otsa kohal, õieti väikses sügavuses ($\frac{1}{2}$ —1 jalga) praeguse maa mullapinna all leidub 1,9 meetri paksune müür, mis umbes 90 sm sügavuses tugeb põldkivist alusmüürile²⁾. Müüriil on korrapärane

Joonis 1.

Gooti liide, s. t. külgkivid vahelduvad korralikult otskividega. Sellest müürist kunni praeguse välis-, s. t. aknasseinani läheb piki piidasseinu eenduv profiileering, mis moodustab piida sokkeli. Otsustades profiileeringu täisnurkselt keerdunud päiskivide järgi, mis mõlemas piidasseinas väga hästi alal hoidunud, on profiileering alguses läinud samuti piki piitade vahel ülesleitud sise-müüri. Samuti kui viimane, on piidad allpool profiileeringut täiesti korrapärases Gooti liitmes. Terves põhjalöövis on aga piitade müüristiku ülemine osa laotud Vendi liitmes ja nimelt ebakorrapärases, sest siin järgneb üks otskivi kahele, kolmele või isegi neljale külgkivile. Ainult kõige alumised 2—4 kihti profiileeringu peal osutavad ka korrapärasest Gooti liidest. Kuigi mõlemad liitmeliigid on tarvitusel olnud terve keskaja kestvusel ja järjelikult lubatud ei näi olevat selle põhjal mingisuguseid kronoloogilisi järeldusi teha, siiski oleks mõlema tehnika esinemine ühel ja selsamal ajal niivõrra erakordne juhtumus, et juba käesoleva leiu põhjal tundub

1) Ma ei tahaks siin kohal juhust kasutamata jätta, et tänada prof. Uluotsa selle ainulise abi eest, mis mulle senni ainult tema poolt minu töö juures on osaks saanud.

2) Vaata selle kui ka järgneva käsitluse kohta tahvel I 1, 2 ja tahvel II. Plaanid käivad ainult põhjapoolse kõrvallöövi teise kabeli kohta, mis kõige pealt lahti kaevati, kuid võivad siiski anda selge üldpildi ehituse arengu kohta terves löövis. Lõiked on põhijoonises ära märgitud joontes AB ja CD. Kõige vanemad ehituse osad on mustad, teise perioodi ehitamisosad on punaste kriipsudega ära märgitud. Põhijoonis on mõõdetud otsekohe piidasokkeli profiileeringu kohalt.

õigustatud olevat oletus, et meil siin tegemist kahe teineteisest ajas eraldatud ehitamisperioodiga.

Seda oletust aitab kinnitada terve rida teisi asjaolusid. Kõige pealt osutus aknasseina (mis ka laotud ebakorrapärasel Vendi liitmes) alusmüür hiljemini olevat juurde ehitatud: nimelt ei ole see ühtlaselt tugi-piitade sokkeliga telliskivist, vaid kunni profiileeringu kõrguseni võrdlemisi alaväärtuslikest põldkividest, millistele otsekohe tugeb ebakorrapärane Vendi liitmes telliskivimüür. Selle juures esineb müüris, nimelt piitade ja aknasseina vahel moodustunud nurkades, profiileeringu kohal (niikaugele kui piidas ulatub Gooti liide) asuvais alamais kihtides selgesti õmblus, kuna järgmised kihid, mis ühiselt Vendi liitmes laotud, otsekohe jamanduvad.

Et saada täielise kindluse neist asjaoludest järgnevate järelduste suhtes ja hoiduda igasugustest kärsitustest ruttamistest, kaevati põhjapoolses kõrvallöövis esimene kabel samuti täies kogu-ulatuses ja sellele lisaks pool neljandast kabelist lahti. Tulemus osutus kõigil juhtumistel täpselt samasuguseks ja kõigi üksikasjade suhtes ühtelangevaks. Võidi kindlaks teha ainult üks väheoluline kõrvalekaldumine: esimeses kabelis asus profiileering läänepoolses seinas, mis nüüd torni on sisse ehitatud, 10 sm võrra sügavamal kui teistes lahtikaevatud kohtades.

Doome põhjapoolne välissein osutab, nagu juba mainitud, terveni Vendi, kuid ometi mitte täiesti korrapäraselt, liidet. Maapinna kõrgusel võib terve seina pikkusel profiileeringut või õigemini selle jäänusi näha, sest see on üldiselt õige halvasti alal hoidunud ja silmapaistvalt ära lõhutud. Enam vähem head kivid mõõdeti üksikult võimaliku täpsusega ja langesid oma vormilt täiesti kokku kabeli sisemusest leitud kividega. Edasi kaevati piki välisseina, umbes teise kabeli keskkohast kunni ligikaudu esimese kabeli keskkohani võrdlemisi lai $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ meetri sügavune kraav; see töö läks võrdlemisi kerge vaevaga korda, sest prügikiht oli siin õhuke, nii et peagi jõuti loomuliku mullani. Kui kõrvale jätta asjaolu, et siin võimalik oli kindlaks teha põldkivist alusmüüri sügavuse, vastas leid täieliselt leiule kabeli sisemusest: aknasalusmüüri hilisem juurdeehitamine oli niisamuti selge, kõrvalpiidale vastaval kohal tuli nähtavale gootiliitmeline telliskivisokkel, mis just samuti nagu kabeli sisemuses umbes poole meetri sügavuses laieneb trepikujuliselt profiileeringu all.

Et aga säärane profiileering, nagu ma selle kabelis leidsin, kiriku sisemuses iseenesest moodustab täiesti võimatu asja, siis võis pidada tõestatuks, et meil siin tegemist esialgselt kirikust väljaulatuvate kõrvalpiitadega. Järjekult peab doomkirik oma ürgkujult kolmelööviline kirik olnud olema: piitade sisemiste otsade kohal piki tervet löövi käiv müür moodustas esialgse aknasseina alumise osa, mis hiljemini mingisuguse põhjaliku ümberehituse korral ära lõhuti kunni kaevamiste kaudu avalikuks tehtud jäänusteni. Sealjuures ehitati piidad kunni alumiste osadeni uuesti ja tõmmati sissepoole, kuna aknassein ümber paigutati piitade väljaspoolsete otsade kohale, nii et nende müüride vahele kabelid kujunesid ja sellega (pseudo) viielööviline kirik tekkis.

Edaspidised kaevamised kinnitasid neid tulemusi täies ulatuses ja rikastasid omandatud kujutelmi terve rea õieti oluliste üksikasjadega. Kõige pealt kaevati lahti piitade siseotsade vahel käiv müür (s. t. esialgne

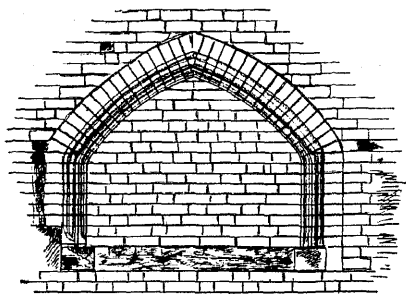
aknasmüür) kiriku kõrvallõovi poolsest küljest välja minnes. Kaevamised teostusid siin samuti ilma eriliste raskusteta, sest ka siin tuli, nagu väljaspoolgi oli sündinud, varsti loomulik muld vastu. Ainult oli vaja sisesuunas edasimineku juures teataval määral ettevaatlik olla, et mitte ilmaaegu kokku sattuda ülikooli veejuhestiku torudega, mis põhjas asuvast tornist alates ulatub tervest põhjapoolsest kõrvallõovist läbi ja mille hargnemiskoht kliinikute suunas asub pealegi otsekohe teise kabeli ees. Õieti ohtralt tuli siin surnuluid päevavalgele ja peale selle leiti umbes natuke üle ühe meetri sügavuselt täiesti puutumatuna säilinud luukere, millisele sügavamal vastavates vahekaugustes järgnesid veel kaks. Luukered kaevati välja just otse esialgse aknasseina ja veejuhestiku hargnemiskoha kaeviku müüri vahelt, milline asjaolu hästi näitab, et Guleke juhestiku sisseseadmisel ainult niipalju laskis kaevata, kuipalju tal tingimata vaja läks torude asetamiseks. Kaks ülemist luukeret lebasid nagu harilikult seliti näoga ida poole, kuna alumine selle vastu omas vastupidise asendi — näoga läände. Kahjuks polnud luukerede juures leida mingisuguseid vanu asju või rahasid, mis oleksid võimaldanud järeldusi teha matmisaja suhtes.

Mis puutub müüristikku, siis selgus, et müür vastavalt piida sokkeliile samas sügavuses (umbes pool meetrit profileeringust allpool) kiriku sisemuse suunas trepikujuliselt laieneb umbes poolteise telliskivi pikkuse võrra ja siis 40 sm sügavamal veel telliskivi ligi poole pikkuse võrra eendub, sellega künvides põldkivist alusmüüri laiuseni. Põldkivist alusmüür asub $1\frac{1}{2}$ meetri sügavuses. Praegusest pealispinnast arvatuna ulatub kogusügavus tublisti $2\frac{1}{2}$ meetrini, nii et siin kohati tuli kaevata kunni 3 meetri sügavuseni. On vist küll üleaarne alla kriipsutada, et siin niikaugale, kui aga telliskivimüüristik üldse ulatus, ainult Gooti liide esines. Piida sisemisel ahasküljel eendatud turpade sokkel oli peale mõningate kehvade jäänuste täieliselt lõhutud. Sokkeli ainsa jäljena esinesid mõned üksikud vormituseni purukslõõdud kivid. Müüril oli aga vastavas kohas eend, paksenemine pikilõovi suunas, mis küll veel ainult oli säilinud põldkivist alaehtuses. Pealelaotud telliskivikihid olid täiesti ärälõhutud, välja arvatud mõningad väiksed jäljed neist. Et siin, nagu tõendavad puutumatul kujul säilinud luukered, hilisemal ajal kaevamisi ei ole ette võetud, siis pidi see lõhkumine kindlasti juba keskajal sündinud olema. See asjaolu andis mõelda. Niisamuti silmatorkav oli üks teine nähtus. Nimelt tulid päevavalgele nüüd küll oma alumises osas välja-murtud turba mõlemal küljel kummaski kaks suurt telliskivi, tublisti $28 \times 28 \times 14$ sm suured, sellega siis turba müüristikus leiduvaist telliskividest kolm korda suuremad; neil võis tähele panna ärälõhutud profileeringu jälgi. Alles lõunalõõvis ettevõetud kaevamised võimaldasid nende esialgu mõistatuslikkude kivide seletuse.

Lõunalõõvi piidad osutasid täielise vastandina põhjalõõvile üldiselt päris korrapärast Gooti liidet, kuid siiski ainult suuremas, välissuunas asuvas osas. Väiksemas, sisemises, pikilõõvi suunas asenevas piitade osas ei leia meie üldse mingisugust liidet, vaid kivid lebavad siin, niipalju kui neid üldse on tervena säilinud, nähtavasti täiesti segamini teineteisel; suuremalt jaolt osutab see osa müüri tugeva lõhkumise jälgi.

Kaks tähelepanekut aitavad toetada oletust, et meil siin tegemist ärälõhutud esialgse aknasseinaga. Esiteks leidub piitade väljaspoolsetes,

järjelikult gootiliitmelistes osades maapinnast umbes kahe meetri kõrgusel roo kohal korrapärane rida telliskive, mis silmapaistvalt suured (ligi kaks korda harilikust telliskivist suuremad) ja samuti kannavad vägivaldse lõhkumise jälgi, milline asjaolu seda ootamatum, et nad esinevad muidu laitmatult alalhoidunud müüripinnas¹⁾. Piitade kõigi külgede ümber käiva rea üksikute kivide lähemal uurimisel selgus, et kivides, mis juhuslikult aseenid müüris veidi sügavamal ja milliste küljest murdmise korral järjelikult vähem ära löödi kui tugevamalt eenduvate küljest, veel selgesti näha võib varasema profileeringu algeid. Teiseks osutavad piidad oma sisemisel ahasküljel nüüd küll, samuti kui põhjalöövis, alumistes osades juba väljamurtud turpade mõlemal poolel profileeringute jäänusi. Need profileeringud kuulusid endiste nišide juurde, millistest üks kunni nüüdisajani laitmatult säilinud põhjapoolse torni küljes²⁾. Mainitud jäänuste täpsel võrdlemisel põhjapoolse torni alalhoidunud nišiga oli võimalik kindlaks teha, et kivide järjestus langeb mõlemas täiesti ühte.

Joonis 2.

Kuigi juba müüristiku täpsem vaatlemine sellega võimatuks tegi igasuguse tõsisema kahtlemise kiriku kolmelõvvilises algujus, kinnitades põhjalöövis ettevõetud kaevamiste tulemused, võis ometi loota, et lõunapoolse kõrvallöövi ja kabellöövi alusmüüride uurimine ikkagi parandab ja täiendab seniseid saavutusi. Sellepärast kaevati lahti lõunapoolse kõrvallöövi teine piit. Tulemus oli kõige pealt täielises kooskõlas põhjalöövi leiuga: esialgne telliskivist aknassein, mis käis piitade vahel nende sisemiste otsade kohal, uue aknasseina põldkivist alusmüür, mis piitade välimiste otsade vahel olujuurde ehitatud telliskivist sokkelite vahele, täpselt samasugune sokkeli profileering, endastmõistetavalt ka alumised osad,

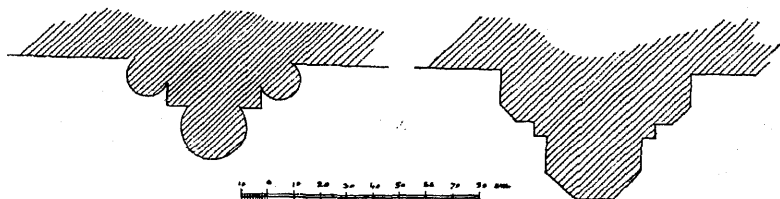
Gooti liitmes ja niisamuti välisel küljel samuti kui terve piit, korrapärases sokkeli trepikujuline eend.

Kõrvalekaldumisena oli siin ainult võimalik kindlaks teha, et esimese aknasseina siseküljel, tähendab pikilöövis, teine kitsas eend, nii nagu me seda võisime tähele panna põhjalöövis, puudus ja et järjelikult siin esialgses aknasmüüris esines ainult teatav laienemine, kuid niisama suures laiuses kui põhjalööviski. See tehniline kõrvalekaldumine on aga õieti kergesti seletatav ja nii vähese tähtsusega, et see edaspidi ei tarvitse kaalumisele tulla terve ehituse üle otsustamisel. Siinne leid võrdus ka selleski suhtes põhjalöövis tehtud leiule, et ruum esimese (sisemise) ja teise (välise) aknasmüüri vahel üldiselt väga kõvasti oli täidetud prügiga, mis siin erakordselt raskendas kaevamistöid, kuna kõrvallöövis, nii väljas-

1) Vaata tahvel IV. 1. 2) Vaata joonis 2: esilõige ja läbilõige.

kui ka sisepoolel, peagi puututi kokku hariliku mullaga. Kõrvallöövis leiti otse müüri ääres kaks puutumatusa säilinud luukeret, seliti asendis, nagu ida poole pöördunud. Peale selle tulid siin nähtavale üksikud kondid lapse luukerest.

Piidaturpade sokkel oli siin lõunapoolsel piidal võrdlemisi hästi alal hoidunud. Sel on väga puhtalt läbiviidud, peaaegu võiks öelda, elegant polüedraalne kuju, mis nimelt moodustub kolmest täisnurkse tuumiku ümber rühmitunud prismaatilisest kujundist, millised esinevad kaheksanurga viie küljena ja on järjestatud täpselt vastavalt turpade täisnurkse tuumiku ümber gruppeerunud ühele keskmisele, laiemale, ja kahele küljepool asuvale, väiksemale, kolmneljäandiksambale ¹⁾. Silmatorkavalt oli aga ülemine sokkeli osa, mis moodustab ülemineku ümmarguse kolmneljäandiksamba juurde, ära lõhutud, nii et sellest ainult paar-kolm kivikihti oli üle jäänud. Et selle nähtuse kohta saada lähemat selgitust, kaevati veel kaks järgmist sokkeli lahti, nimelt esimese lõunapoolse ja kolmanda põhjapoolse piida küljes. Tulemused osutusid samasugusteks: sokkelid olid kunni igalpool äralõhutud ülemise osani nii põhja- kui lõunapoolel võrdse kujuga. Loomulikult kinnitas see asjaolu esialgse kiriku ühtlast

Joonis 3.

kavatist. Sokkelid asusid aga laieneval sisemisel müüriendil, millisel kõrgusel järjekult ka kiriku pörand pidi asenema, sest tuleb ju ometi täiesti võimatuks pidada, et säärased elegantsed kujundid selleks siia oleks asetatud, et neid pörandaga kinni katta. Sel korral tuli aga ümberehitamise juures paratamatult ka pörand kõrgemale rajada, et saavutada esialgse aknasmüüri jäänuse kõrguse, sest kabelite pörand osutab igatahes suuremat kõrgust ja pidi järjekult kiriku pörandaga ühendatud olema astmestiku kaudu, millisest aga ei võidud leida kõige väiksemaidki jälgi.

Lõunapoolse piida uurimisel sattusime veel ühele huvitavale üksikasjale. Sisemisel ahasküljel tulid turpade mõlemal küljel nišide profiileeringu jäänuste otsekoheses läheduses päevalgele kummaski kaks suurt kivi, mis osutasid hiljemini põhjalikult äralõhutud profiileeringu jäänusi. Nagu ülal mainitud, leiti säärased kivid ka põhjalöövi piidal. Et kivid näisid seisvat orgaanilises ühenduses nišiga, siis kaevati ka põhjatorni niš lahti, kusjuures meie oletus leidis täies ulatuses kinnitust: kivid moodustavad siin teataval määral baasi, millisel asub nišide profiileering ²⁾.

1) Vaata joonis 3.

2) Vaata joonis 2.

Kokkuvõttes andsid 1924. a. suvel ettevõetud kaevamistööd järgmised tulemused. Doomkiriku esialgne vorm oli kolmelööviline kirik väljaspoolsete kõrvalpiitadega. Kiriku sokkelit ilustas piki tervet ehitust käiv profileering. Umbes kahe meetri kõrgusel maast käis teine enduv profileering, mis eriti piitade pinda liigendas ja kaunistas. Sisemuses käis piki seinu põranda läheduses nišide friis, millel ainult dekoratiivsed ülesanded olid täita. Müristik oli täiesti gootiliitmeline. Siis võeti ette põhjalik laiendav ümberehitus, mille tagajärjel kolmelööviline kirik suurenes kahe kabellöövi võrra. Lõunalöövist eemaldati esimene aknassein, kusjuures hävitati esialgsete akende all asuvad nišid kunni külgedeni, mis seisma jäid, sest et nad juba asusid välispiida paksusmöödus ja sellepärast praegugi veel märgatavad on piidaturpade kõrval. Siis asetati piitade väliskülgede kohale uus aknassein, mis endisest märksa õhukesem ja kergem. Sellega oli ülearuseks muutunud senniste piitade küljes käiv profileering — pidid ju siitpeale piidapinnad esinema sisseseinana — ja murti lihtsalt ära. Samuti oli ülearuseks saanud ka esimese aknasseina ja esialgsete välispiitade sokkel. Järjekult tõsteti esimese aknasseina sokkeli profileering välja ja asetati uue aknasseina küljes tihedasse ühendusse piitade välisel ahasküljel juba olemasoleva profileeringuga. Ühtlase siseseina saavutamiseks oleks pidanud samuti eemaldatama piitade laikülgede profileering. Et aga sokkel ühe telliskivi pikkuse võrra piidast laiem, siis oleks see nõudnud õieti vaevarikast tööd. Sellepärast otsustati kasutada lihtsat pääseteed — põranda kõrgemaletõstmist: vana aknassein lõhuti ainult piidasokkeli kõrguseni ära ja pandi selle peale uus põrand, mille tõttu säilis profileering piitade laikülgedel. Põranda uuestipanemisel tuli loomulikult eemaldada ka piidaturpade sokkeli ülemine osa. Sellega ongi seletatav asjaolu, et kusagil korda ei läinud leida üleminekut prismaatilisest sokkelist kolmneljandiksambani¹⁾.

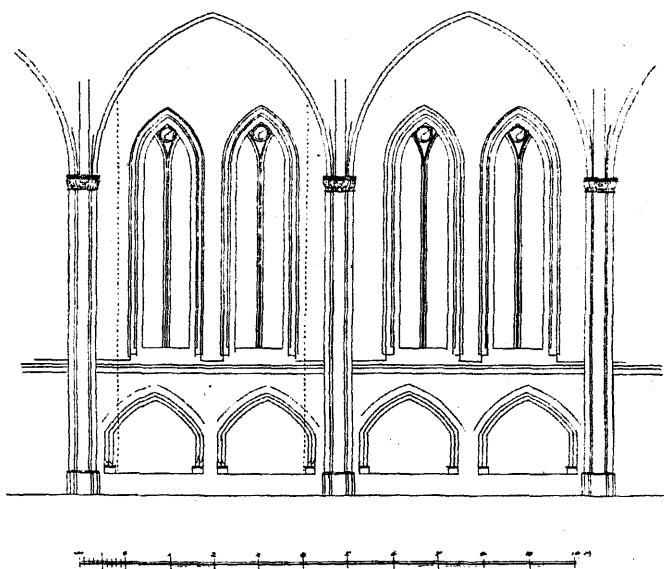
Nii olid lood lõunalöövis. Põhjalöövis kõrvaldati terve piidastik, välja arvatud kaks piita, millest alamal kõneleme, ja ehitati teistsuguse tehnika abil uuesti üles. Miks see nii sündinud, seda meie ei tea: võib olla oli endine ehitus vanaduse mõjul kõlbmatuks muutunud, võib olla oli isegi mingi katastroof juhtunud, mille tõttu laiendamine ette võeti. Kõige selle kohta on ainult oletused võimalikud, sest dokumentaalne materjal puudub selles suhtes täiesti, kuna kaevamiste teel meie vaevalt nende küsimuste üle võime selgusele jõuda. Piidastik lõhuti maha kunni mõningate väheste telliskivikihtideni sokkeli kohal, mida praegugi veel võib jälgida piidalt piidale Gooti liitme järele: oli ju taasehitist tehtud ebakorrapärasel Vendi liitmes. Muidu talitati siin niisamuti nagu lõunalööviski. Esimese piidastiku kõrvaldamise kaudu leiavad seletuse nii piitade sokkel kui ka piitade sisemisel ahasküljel asenevate esialgsete nišide alalhoidunud kivid. Piitade uuestiehitamisel käidi turpade süsteemis lõunalöövi eeskuju järgi; ainult valmistati turpade kapiteelid telliskividest, kuna nad vanadel piitadel ilmselt nii nagu lõunalööviski olid raidkivist.

*

1) Joonis 4 kujutab aknasmüüride süsteemi esimeses ehitamisperioodis. Akende kuju on ülemises osas rekonstrueeritud, teistes osades võetud põhjalöövi portaalkabelist, nagu edaspidisest kirjeldusest näha. Punktirjooned lasevad aimata, kuidas toimus lõunalöövis esimese aknasseina läbimurd.

1925. a. suve jaoks sain kultuurkapitalist haridusministeeriumi vastutulelikkuse tõttu 25.000 marka, mis võimaldas tööde jätkamist, kuigi see summa kaevamistööde käigu kestvusel osutus siiski olevat liiga väike. Kaevati 2. augustist kuni septembrini; samuti kui eelmisel aastal võeti mõned väiksed täiendavad kaevamised ka hiljemini ette. Halbade ilmade tõttu tuli teha mõned õieti väiksed vaheajad, kusjuures mainimata ei saa jätta, et alaliste vihmasadude mõjul tekkinud loigud ja ärauhutud mullast sündinud pori tööd väga takistasid. Peaaegu terve aja tehti tööd kahe töölise abil, kuna joonised valmistas jällegi hra Paulsen.

1924. a. ettevõetud kaevamiste tulemused näitasid selgesti uutele kaevamistöödele suuna. Kõige pealt tuli katsuda lahendada küsimust, kui suures ulatuses ümberehitus on puutunud kesklöövi. Stiililiselt kuulub

Joonis 4.

lihtne kaheksaküljeliste keskpüüade süsteem teisesse ajajärku kui kõrvalpüütadele eendatud turpade kumervöödi motiiv, mis veidi meelde tuletab Romaani stiili. Sellepärast võis kergesti oletada, et ka kesklööv ei olnud ümberehitusest puutumata jäänud. Nii algas töö ühe keskpüüa sokkeli, nimelt neljanda põhjapoolse, lahtikaevamisega. Samuti kui eelmisel suvel tuli hoiduda kokkupuutumisest ülikooli veejuhestikuga, milline asjaolu piiri pani lautamisvõimalustele kõrvallöövis. Tulemused osutusid mitte täiesti rahuldavaiks selle tõttu, et sokkeli kivid senni mitte küllaliselt selgitatud keemilise iseloomuga mõjurite tõttu niivõrra põhjalikult olid murenenud ja lagunened, et hoolimata kõige suuremast ettevaatlikkusest töö juures siiski võimalik ei olnud sokkeli vormi kindlasti ära määrata. Võidi ainult kindlaks teha, et see oli moodustatud viiest telliskivikihist ja kaheksanurga kuju näis osutavat. Teiselt poolt võimaldus aga kindlasti tõestada,

et praegune piit ei ole esialgne, vaid et see ilma ühegi orgaanilise ühendusega on asetatud ühe varema piida vanale sokkelile. Sest täiesti kõdunenud materjali tõttu oli võimalik piita palja käega õonistada, mille tõttu praeguse piida alge tuli selgesti nähtavale, ja nimelt oletatava teise põranda kõrgusel. Samal ajal võidi ka kindlaks teha, et endine piit ilmselt oli olnud väiksema läbimõõduga. Piida sokkel asus täisnurksel põldkivist alaehitisel, mis ulatus tublisti 1,5 meetri sügavuseni. Et seda uurida, kaevati idaküljel vastava sügavuseni, kusjuures satuti kolmes kihis asuvatele luukeredele, mis kõik lamasid seliti, näoga itta.

Sokkeli vormi täpse kindlakstegemise otstarbel tuli lahti kaevata üks teine piit; nimelt valiti selleks kolmas piit lõunapoolsest piidareast. Siin olid tulemused väga rõõmustavad: selgus, et sokkel siin laitmatult oli alal hoidunud. See moodustub päris lihtsalt korrapärasest kaheksaküljelisest madalast prismist, kusjuures külgede tasapinnad, niipalju kui üldse tohib otsustada nende pindade põhjal, mis ikkagi võrdlemisi väikesed, osutavad Gooti liidet. Igatahes vastas sokkel oma puhta, korrapärase töö poolest täiesti neile osadele, mida eelmise aasta kaevamiste põhjal tuli arvata kõige vanemate hulka. Ka siin oli päevselgelt näha, et praegune piit hiljemini on peale ehitatud. Sest kuigi kõrvale jätta asjaolu, et selle peaaegu ringikujuline alge ei seisa kõige vähemaski kooskõlas sokkeliga ja et ka kõige parema tahtmise juures ei ole mõeldav esteetiliselt rahuldav üleminek, võis siin imehästi näha, kuidas vana piida äralõhkumisel sokkelis tekkinud konarused võrdlemisi jämedal kujul täideti lihtsalt prügiga ja lubjaga, et saada uuele piidale korraliku aluse.

Põhjapoolse rea piida lahtikaevamisel satuti veel ühele tähtsale leiule. Otsekohe täisnurkse põldkivist alaehitise edelapoolse nurga juures leiti võrdlemisi väikeste mõõtudega (81×81 sm) hauakivi täiesti terves olekus¹). Mingisuguseid ilustusi ei olnud sellel märgata, peale kahe rea Gooti väike-tähtede, mille desifreerimine senni vastuvaidlematul kujul ei ole õnnestunud, sest kivi on aegade kestvusel siiski õieti tublisti kulunud. Kui otsustada kivi suuruse ja välimuse järgi, ei võinud see küll kuuluda mõnele väljapaistvale isikule. Kivi lebas, ja see ongi kõige tähtsam asjaolu, 5—7 sm võrra sügavamal oletatud esimesest põrandast (mida küll ilma eriliste raskusteta võiks seletada vajumisega) ilmselt täiesti puutumatult oma esialgses asendis. Selle asendi täpse mõõtmise ja ülesjoonistamise järgi asuti haa uurimisele. Kõigi pealt leiti sellest suur hulk mitmesuguseid ilma ühenduseta luid ja siis umbes 90 sm sügavuses hauakivi all esimesest nimmelülist (vertebra lumbalis prima) allapoole laitmatult säilinud luukere seliti asendis. Teistest kontidest polnud enam leida väiksematki jälge. Küll aga lebas üks teine luukere veidi kõrgemal ja kaugemal kõrvallöövi suunas. Et selle mittekuuluvus hauakivi juurde näis olevat kindel, siis oli võimalik keelduda selle täpsemast uurimisest. Peagi selgus luukere ülemise osa täielise kaotsiminekü põhjus: veidi eemal ülalpool satuti ülikooli raamatukogu mitte enam tarvitusel oleva prügikasti tublisti mädanenud palkidele. Selle kohaleasetamisel tuli loomulikult veidi sügavamalt ja laiemalt kaevata; selle juures

1) Käesoleva kui ka järgneva kirjelduse juurde vaata kaevamispinna põhijoonis tahvel III ja läbilõige tahvel II. 2.

lõhutigi luukere kuni esimese nimmelülini ära, ilma et selle juures oleks jõutud hauakivini, mis asus õieti täpselt niude kohal.

Põhjapoolse kõrvallöövi teisel küljel leiti veidi kaugemal idapool otse müüri juures võrdses sügavuses veel teine hauakivi; see oli niisama suur ja samasuguse välimusega kui esimene, kuid omas ainult ühe rea teksti. Ka see kivi oli ilmselt puutumatus asendis, ainult veel tugevamini rikutud kui esimene, nii et kirja lugemist küll vaevalt võib loota. Pealegi oli see kivi vajumise tõttu lõhkenud kolmeks osaks. Selle haua uurimisel jõuti samasuguste tulemusteni kui eelmise haua juures: esiteks sidemetud kondid, kusjuures ka pealuu nähtavale tuli, ja siis jällegi umbes 90 sm sügavuses täiesti puutumatul kujul säilinud luukere seliti asendis, nagu ida poole pöördunud. Järjekult ei võinud enam kivide kuuluvuse suhtes nende luukerede juurde olla mingisugust kahtlust; ainult on meil mõlemal juhtumisel tegemist teistkordse matmisega sellesesamasse kohta, kusjuures esimene surnukeha kõrvaldati.

Selle teise hauakivi leidmine pakkus veel selleski suhtes erakordset huvi, et see mitte ainult ei leitud esimese põranda oletatavas kõrguses, vaid et see veel asus esimese põranda enam-vähem suure ja võrdlemisi väga hästi alalhoidunud pinna sees. Nimelt koostus esimene põrand ruudukujulistest, $1\frac{1}{2}$ tolli pikkadest telliskiviplaadidest, mis olid diagonaalselt asetatud. Senni leitud telliskiviplaadide mitmesuguse suuruse põhjal näib võimalik olevat oletada, et põrand oli tehtud mitme erisuguse mustri järgi. Hauakivi kohalt leiti umbes 40×40 sm suurune paasikplaat, mis asus oletatava teise põranda kõrguses; veidi sellest eemal leiti veel teine natuke suurem plaat. Et need plaadid tõepoolest kuulusid teisele põrandale, mis järjekult koostus paasikust, mitte enam telliskiviplaadidest, leidis kinnitust mitmes kohas telliskivimüüri küljes või isegi müüri sees leitud sääraсте paasikplaadide jäänuste poolt, mis kõik asusid võrdses sügavuses. Nii kaevati näit. siseseina vabakstegemisel neljanda ja viienda kõrvalpiida vahel neljanda piida turpade sokkel välja, mis oli kaetud paasikplaadiga. See leid kinnitas hiilgavalt meie oletust, et sokkeli ülemine osa põranda panemise juures kõrvaldati.

Sellega oli kindlaks tehtud doomkiriku ümberehitus selle üldistes joontes ja olulistes mõtudes. Nüüd pidi loomulikult järgmiseks ülesandeks olema esimese kiriku põhijoonise üksikasjaline selgitamine. Et see küsimus paratamatult endaga kaasa toob rea üksikprobleeme, seda lubas eeldada müüristiku vaatlemine senni saavutatud tulemuste seisukohalt.

Põhjapoolse kõrvallöövi viienda kabeli välisseinas võime näha portaali jäänusi¹⁾. Sisepoolt vaadates on müüris portaali kohal märgata endine aknaristmik, mis on võrdlemisi lai ja selgesti jagab akna kaheks eriaknaks. Edasi võib kinnimüüritud aknapindades märgata ka endise kitsa aknastiku jäänusi. Sein osutab veel võrdlemisi rikkalikke võlvi jäänusi (poolkivi-kihitis). Võlv on selles suhtes õieti tähelepanuväärne, et ta mitte ei asu sümmeetriliselt piitade vahel, vaid et selle hari aseneb veidi pahemal poolel (tähendab läänepool) aknaristmikust. Pahemal (läänepoolsel) piidal on alumises osas mõhk. Paremalt (idapoolsel) piidal leiame endisele võlvile viiva trepistiku jälgi, sest ainult

1) Vaata tahvel II. 2.

niiviisi laseb end seletada piidast läbi minev, seespoolt väljaspoole võrdlemisi äkiliselt tõusev avaus. Võlv tugeb läänepoolsele piidale samuti kui välisseinale; s. t. et kolm võlvi nurka omavad tugipunkti, kuna neljas peaks õhus hõljuma, sest idapoolsel piidal ei ole märgata mingisuguseid võlvi-alge jälgi. Viimast oleks ka peaaegu võimata oletada, sest niisugusel korral oleks võlvil pidanud olema imelikult ebakorrapärane viltune kuju, mis küll tehniliselt võimalik, kuid oleks mõjunud vähemalt ootamatusena ja esteetiliselt vähe rahuldavana. Portaali on hiljemini juurde ehitatud, sest mõlemal piidal leiame seinal õmbluse, mida eriliselt võib märgata läänepoolse piida mõha juures.

Väljaspoolt (s. t. põhjapoolt) vaadates leiame müüri võrdlemisi rikkalikke võlvi jäänusi. Võlv ulatub suuremas kaares sümmeetriliselt üle portaali terves kabelirakke laiuses ja jätkub siis veel poole kitsamana, järjelikult kabelirakke pooles laiuses, idapoole, kuna siin pool akent on kinni müüritud. Aknaristmiku jälgi ei ole väljaspoolt näha, müür aga on siile, ühtlase ehitusega ja osutab ebakorrapärast Vendi liidet, mis ju omane tervele põhjapoolsele kõrvallõõvile (välja arvatud mõned väikesed erandid, milliste juures varsti peatume). Loomulikult lubavad võlvi jäänused juba esimesel pilgul oletada siin ennemini leidunud juurdeehitise olemasolu.

Seda õieti problemaatilist müüristikuleidu oli võimalik selgitada ainult kaevamiste abil. Nii osutus järgmiseks ülesandeks terve kabeli lahtikaevamine. Töö oli siin äärmiselt komplitseeritud ja vaevarikas ning nõudis sellele vastavalt rohkem aega. Ühest küljest koostus maapind ainult prügist, kusjuures rõhutamist väärib huvitav üksikasj, et siin, nagu muide ka juba põhjapoolse külje keskpüüda juures, üllatavalt palju leiti katuse telliskivide kilde, mis lubavad oletada õieti mitmesuguseid vorme. Teisest küljest oli vaja talitada äärmiselt suure ettevaatusega, et mitte hävitada siin ohtralt leiduvaid puujäänusi, milliste tähtsust tingimata tuli tunnustada. Nii võis selgesti kindlaks teha kolme palki, mis olid tõmmatud läbi kabeli, kusjuures näis, nagu oleks teine pörand tugenud puust alaehtisele. Lõpuks oli vaja saavutatud resultaate jälgimisel kaevamisi ette võtta ülikooli raamatukogu kuuri seina all, mis jällegi oli õieti raske ja tülikas ülesanne. Suurt vaeva nõudis ka müüri ülemiste osade mõõtmine, sest redeliga ei pääsenud igale poole ligi ja ronimine pragunenud müüristikul ei olnud mitte igakord hädaohutu ettevõtte. Siiski võidi viimaks need tööd kõige täpsemal kujul lõpule viia. Kaevamistöde arengu kõigil faasidel ei ole siin võimalik peatuda, vaid tuleb piirduda ainult töö tulemuste kokkuvõtliku edasiandmisega.

Esimese kiriku põhjapoolne portaal asus hiljemini uuendatud portaali praegu nähtavate jäänuste kohal. Esimese portaali profileeritud palestiku sokkel osutus esimese pörandi kohal mõlemal poolel väga hästi alalhoidunuks. Et portaal asus esimeses kirikus (nagu me nägime) väljaulatavate piitade väliskülje juures, siis moodustasid piidad teatava eeskoja. Vastavalt madalamal asuvale pörandale ei võinud portaal omada praeguse portaali kõrgust. Portaali kohal oli aken, mis ilmselt oma liigendusel ja profileeringult täpselt vastas esimese kiriku teistele akendele. Portaali ees oli müüritud ainult väike platvorm, otsustades päris kergete ja mingisuguse suurema raskuse kandmiseks vaevalt küllaliselt tugevate alusmüürijäänuste järgi, millistest pealegi veel hilisemate surnukehade

asetamise puhul olid välja murtud suuremad või väiksemad tükid. Tõenäoliselt võib oletada, et portaali vimperg on ilustanud.

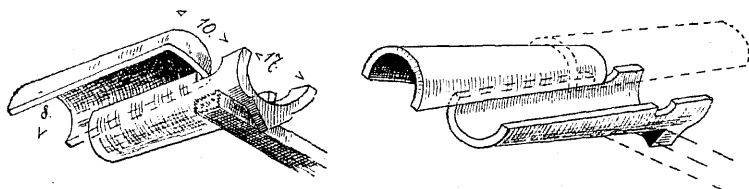
Siis võeti ette eeskoja ümberehitus. Umbes piitade pooles kõrguses ehitati võlv sisse, millise kohale asetati tõra, mis pulgatud põrandal ulatus kesklöövi vastavate piitadeni, milliste vahel asuv pulgatud põranda tugikaar kunni praeguse ajani on alal hoidunud. Et nüüd ühest küljest võimaldada võimalikult vähem silmapaistva ülesmineku tõrale, teisest küljest aga samal ajal omandada toendi võlvi jaoks, laiendati eeskoja idapoolset piita selle alumises osas kunni võlvi kõrgusenä kolme telliskivipikkuse võrra ja asetati sellega omandatud ruumi sissekäik ning kitsas trepikäik, kusjuures viimase jaoks piida müürist välja murti veel umbes üks telliskivikiht. Seda sisseehitist ei oldud igatahes esialgses kavatises mitte ette nähtud. Idapoolse piida laiendamise jäänus ei ole nimelt mitte piidaga ühtlaselt jamandi kaudu seotud, vaid ainult lõdvalt lubjaga ühendatud, milline asjaolu seletab ka selle kadumise maapinnast kõrgemal, kusjuures aga piidassein väga ilusasti on oma kindlas, heas jamanduses säilinud ja ainult osutab rikkalikumaid lubjajälgi. Teisest küljest ei või aga võlvi ja tõra sisseehitus ajaliselts mitte väga tugevasti eraldatud olla esialgsest ehitusest, sest laiendatud tugimüüri leitud jäänus osutab korrapärast Gooti liidet ja samuti on lugu ka piidaga, niivõrra kui selle pind ei ole lõhutud trepistikuga jaoks ettevõetud murdmiste tõttu ja ei võimalda liitme äratundmist. Võlvi tugimüüri sisseehitamise tõttu muutus eeskoda loomulikult märksa kitsamaks. Seda ruumikaotust püüti, niipalju kui see võimalik oli, tasa teha sellega, et eeskoja läänepoolses piidas mõhk välja murti tublisti ühe telliskivipikkuse ulatuses.

Nüüd järgnes terve kiriku põhjalik laiendav ümberehitus: esialgsed väljaspoold tugipiidad tõmmati sissepoole sellega, et aknasmüürid piitade välisküljele ümber paigutati. Põhjalõhv kisti selle juures täiesti maha ja ehitati uues tehnikas uuesti üles. Ometi jäi portaaleeskoda sellest ümberehitusest esialgu puutumata ja seda ümbritsevad piidad jäid oma tuumikult endisteks; ainult vooderdati nad nende väliselt ahasküljel ühtlaselt teiste müüriosadega vendiliitmeliselt üle ja ühtlustati samuti nende ülemises osas ülejäänud ehitusega vastavalt uuele kavatisele. Et nad esimese kiriku juurde kuuluvad, selle kasuks räägivad järgmised asjaolud: 1) Gooti liide, 2) esialgse niši jäljed, mis leiduvad lõunapoolsetel piitadel, 3) asjaolu, et uus aknassein moodustab neljandas (tähendab järgmises läänepoolses) kabelis seespool kõne all oleval piidal üles kunni aknapalestikuni õmbluse ja on järjelikult lõdvalt juurde liidetud. Nüüd langevad aga uued aknapalestikud sisse müüritud vanade palestikkudega portaaleeskojas täiesti kokku. Järjelikult võime oletada, et uued aknad ehitati vanade süsteemi järgi, tõenäoliselt kasutades ka vanu profileeritud kive. See asjaolu on äärmiselt tähtis selles suhtes, et ta laiendab meie kujutelmi esimesest doomkirikust mõne olulise joone võrra.

Suure ümberehituse ajal muudeti aga portaaleeskoda niivõrra, kui võrra portaali uuendati. Portaali uuendamise põhjustas ümberehituse juures ettevõetud põranda kõrgemaletõstmine, mis ka eeskojas pidi aset leidma. Selle läbi oli sennine portaal muutunud veidi madalaks; nii tuli see kõrvaldada ja vastavalt uus ehitada, mis loomulikult uuel põrandalt ilma sokkelita üles kerkis. Uue põranda paasikplaadid leiti portaalprofi-

leeringust; õmblus, mis tekkis uue portaali sisseehitamise tõttu, ulatub ainult kunni paasikplaatideni, mitte aga kunni esimese põrandani, nagu seda isäranis selgesti võib näha idakülje seestpoolt vaadates.

Neljanda ja viimase ehitamisperioodina võib mainida ühe kabeii juurdeehitamist, mis võrdub kõrvallöövi 1¹/₂ rakke suurusele. Selle alusmüür kaevati täies ulatuses lahti; et siin võrdlemisi vähe prügi leidus, oli töö õieti hõlbus. Et hoiduda väljaminekuist, mis olulisi tagajärgi ei toozanud, ei tõstetud kabeli sisemusest mulda täieliselt välja, vaid võeti paarid kohas matmispaikade otsimised proovina ette, mis aga tulemusi ei annud. Kirikumüüri kohal leiti selle vastu kaunis rikkalikult luid ja mitmed terved luukered, millistest mõned väärivad erilist mainimist. Kõige pealt leiti otsekohe portaali ees määratu suurte dimensioonidega vanamehe luukere, mis matmiskoha sügavuse järgi otsustades juba peale ümberehitust sinna oli asetatud; luukere oli, nähtavasti ruumipuuduse tõttu, kokku surutud poolistuvasse asendisse alusmüüride vahele. Idapool portaali leiti võrdlemisi suures sügavuses mehe luukere, mis end väga ilusasti laskis vabaks teha: ta lamas küliti, selg kiriku poole, pea läände, jalad itta pööratud. Veidi kaugemal leiti juba tunduvalt kõrgemal, järje-

Joonis 5.

likult mõnesse hilisemasse perioodi kuuluv luukere seliti asendis, nagu ida poole pöördunud. Otsekohe tema peal lebas 17—18 aastase tüdruku luukere, mille pealuu asus otse mehe niude kohal. Need mitmekordsed luukerete kihid aitavad valgustada Doome territooriumi kasutamist matmispaigana¹). Leidistest väärivad mõnede profileeritud kivide kõrval erilist mainimist katusetelliskivid, mis siin (ja sennimaani ainult siin) esinesid iseloomulikus, ja niipalju kui meile teada, mitte väga sagedases nii nimetatud munga-nunna vormis²).

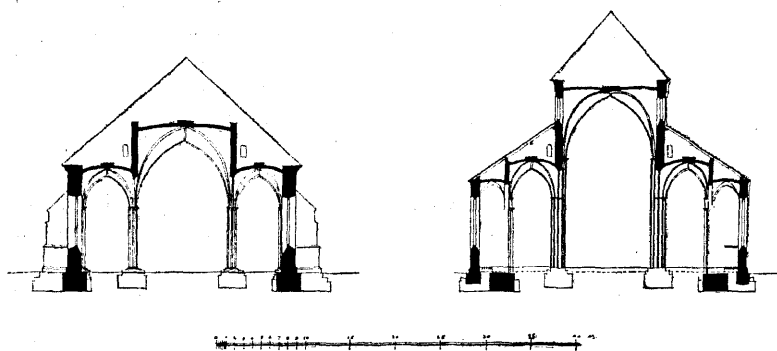
Kabelil oli kaks diagonaalis asetatud nurgapiita ja põhjapoolse seina juures üks väiksem kõrvalpiit, mis pidi kandma suure ja väikse võlvi vahel asuva põikikaare raskust. Otsustades kabeli ida- ja läänepoolse

1) Pealuud anti edasi patoloogilisele instituudile (prof. Ucke).

2) Vaata joonis 5. Et ükski kivi ei olnud oma esialgses kujus alal hoidunud, siis ei olnud võimalik täpselt ära märkida kivide pikkust. Joonis peab esijoones skemaatilisel näitlikustama nende katusetelliskivide süsteemi. Mis aga puutub nende pikkusse, siis võiks küll selles suhtes huvi pakkuda võrdlus Ida-Preisimaal, Natangeni maakonnas Lamgarbeni mõisas leitud kividega. Nimelt leiti seal ühe väikse kindlustuse varemetest munga- ja nunnakivid, mis teistes mõötudes õieti ühte langevad Tartu doomkiriku omadega (A. Boetticher, „Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen“, II, Königsberg, 1898, lhk. 111). Analoogia põhjal võiksime kivide pikkuse 38—40 sm peale arvata.

seina alusmüüris leiduvate eendide järgi, pidi kabel kaks sissekäiku omanud olema. Sellega oleks kabeli vorm, niipalju kui see üldse võimalik, võrdlemisi hästi kindlaks tehtud. Et kabel hiljemini juurde ehitatud, selgub kõige pealt sellest, et alusmüür hiljemini on rajatud, mitte aga kiriku laiendamisega ühel ajal ei ole pandud. Edasi ei ole kiriku seina telliskivimüüristikus, kui välja arvata loomulikult tugevamini ehitatud võlvi alge, kabelimüürist mingisugust korralikku jälge näha. Ainult on igas kolmandas-neljandas kihis üks kivi välja murtud, et moodustada mingisuguse hädapärase liitme. Muidu on kabelimüür ainult lubja abil liidetud ja moodustab õieti lõdva ühenduse. Kabeli juurdeehitamisel ei peetud isegi tarviliseks eemaldada müürisokkeli profileeringut, vaid jäeti see rahulikult paigale ja liideti sellele kabeli müüristik. Niipalju kui kabeli telliskivimüüristiku kihid üldse alal hoidunud, osutavad nad Vendi, ja pealegi korrapärast, liidet.

Sellega võime siin esimese doomkiriku ja kabeli portaaleeskoja suhtes üldiselt oletada nelja arenemisastet, millistest meil senni polnud

Joonis 6.

mingisugust aimu. Kõige selle põhjal peaks ka küllaliselt selge olema, kui suure ettevaatusega meie peame talitama, kui meie tahaksime omandada kiriku kohta vähegi täpse pildi.

Mis puutub doomkiriku esialgsesse kuiju enne ümberehitamist, siis võimaldavad kesklöövi mõlemad esimesed, torniseinale tugevad kaared mõningaid järeldusi. Nimelt ei ole korralikult kinni peetud kaarte tugikivijoonest: mõikale, mis kapiteeli asemel keskiidal moodustab kaare alge, ei vasta torniseinal midagi sellesarnast, vaid alles tublisti madalamal leiame raidkivist kapiteeli, mis esineb turpade lõpuna, kuna türbad ise täiesti identselt kõrvalpiitade turpadele on kujundatud kolmest täisnurkse tuumiku ümber rühmitunud kolmneljandiksambast. Raidkivist kapiteeli peale on paigutatud esteetiliselt vähe rahuldav neljaküljeline prismaatiline kujund, mis ulatub kunni kaarte tugikivijooneni ja millelt kaar kerkib õieti ootamatult ilma ühegi algeta.¹⁾ Kõige pealt järgneb sellest, et kesklöövi kaared enne ümberehitamist madalamalt peale algasid, et kirik järjekult madalam oli ja et ümberehituse juures kesk- ja põhjalöövi täielisel uuendamisel löövid kõrgemale asetati, „kui nad enne olid

1) Vaata tahvel IV. 2.

olnud. Kui edasi arvesse võtta, et esialgsed, tähendab raidkivist, kapiteelid torni, kõrvalpiitade ja, nagu nägime, ka keskpüüade küljes asusid võrdses kõrguses, nii et võlv samuti võrdses kõrguses pidi algama, siis jõuame paratamatult otsusele, et doomkiriku esialgseks kujuks on olnud kolmelõviline kodakirik¹⁾.

Kahtlused selle hüpoteesi juures oleksid võimatud, kui sellele oletusele mitte vastu ei räägiks puhasbasilikaalne põhijoonis. Kuid viimase suhtes võime juhtida tähelepanu eriti telliskivigootika piirkonnas kaugeleki mitte väga harva esinevatele kirikuile, mis basilikaalse põhijoonise juures siiski on ehitatud kodakirikutena. Niisugune ehitus on näit. Frauenburgi doomkirik Ida-Preisimaal. Järelikult ei tarvitse basilikaalne põhijoonis veel tähendada täielist kodakiriku võimatust. Sellega astub igatahes kodakirikute küsimus meie maal uuesse uurimisstaadiumi. Kui me ka kõrvale jätame meie maakirikud ja samuti kloostrikirikud, laieneb meil tarvitada olev materjal ikkagi õieti tunduvalt. Senni tunnustatud Riia doomkirikule ja Jakobi kirikule tulevad sellega lisaks kindlasti Tallinna Oleviste kirik ja siis Tartu doomkirik; Tartu Jaani kiriku kohta võib küll ilma suuremate raskusteta sedasama tõendada ja lõpuks kuulub ka Tallinna doomkirik sellesse rühma. Mõte, et Oleviste kirik esialgu on olnud viielõviline kodakirik, ei ole pealegi uus, kuid senni ei ole see vaade jaksanud end läbi lüüa, võib olla sellepärast, et see kirik meil esines ainsana, kahtlemata kõige huvitavamana näitena ja et selle tõttu see hüpotees pidi tunduma ebatõenäolisena. Kõik nimetatud kirikud on kodakirikuist basilikaaliks ümber ehitatud ja kõigi nende suhtes puuduvad lähemad teated ümberehitamise aja kohta.

See oleks küsimuse puhasküsimine külg. Teine, mitte vähem tähtis külg seisab selles, millised kultuurilised mõjud on siin otsustandvad olnud, kust on tulnud kodakirik ja kust selle ümberehitus basilikaks; s. t. eriliselt Tartu doomkiriku suhtes: millisse ühendusse peame meie selle kunstiajalooliselt asetama. Et meil daatumid peaaegu täiesti puuduvad, siis võime ainult hoolsa analüüsi ja võrdlevate uurimiste najal mingisuguste tulemusteni jõuda. Sääraste võrdlevate uurimiste paratamatuks eeltingimuseks on aga esimese kiriku põhijoonise täpne kindlakstegemine. Kuigi senniste kaevamiste tagajärjel võimalik on olnud põhijoonise olulised jooned kindlaks määrata, puudub meil siiski terve rida üksikasju, kõige pealt lõunakülje kabel, samuti kuj põhjakülje teine juurdeehitis ja läänefront. Neis osades on veel edaspidised kaevamised tingimata tarvilised.

Edasi nõuab dateerimise küsimus veel palju tööd. Olemasolevate dokumentide põhjal võime ainult koori (ja vist küll ka torne) dateerida umbes aastast 1475. Kõigis teistes küsimustes tuleb meil ainult kombineerida. Et lausa võimata on oletada doomkiriku tekkimist enne linna kaitsva

1) Joonis 6 esitab doomkiriku süsteemi kodakirikuna ja basilikana. Mis puutub kodakiriku kesklõvi kõrgusse ja samuti võlvi kõverjoonesse, siis on see võetud sise-
mise läänepoolse peaportaali kõverjoone järgi. Siiski võivad edaspidised, veel täpsemad
mõõtmised võimaldada parandusi, mis isegi õieti tõenäolised näivad olevat. Igatahes
ei tule käesolevat rekonstruktsiooni pidada lõpulikuks. Basilika kõrguse suhtes on
aluseks võetud Guleke plaanid, sest uued mõõtmised oleksid ühendatud olnud suurte
raskuste ja kuludega. Piilte tuleb täpsetena võtta ainult kättesaadavais mõõtudes, nagu
müüri- või piidapaksuse, võlvialge j. n. e. suhtes.

ringmüüri ehitamist, siis on sellega ainult antud terminus post quem, millise põhjal me peame müüride ehituse asetama ajajärku peale 1262. aastat. Ümberehituse aja kindlaksmääramiseks puuduvad meil aga igasugused toetuspunktid; puhasstilistiliste kaalutlemiste mõjul võiksime selle asetada XIV aastasaja lõppu, kuid ei ole ka võimata, et ümberehituse aset leidis ühel ajal koori ja torni ehitamisega. Kindlama otsuse tegemist võiks võimaldada ainult tornide võimalikult täpne uurimine, rääkimata juba sellest, et kaevamised siin peaksid selgitama, milline oli esimese kiriku kuu lääneküljel, ilma milleta võimata doomkiriku küsimuse uurimistööd edasi viia, ja kuidas on tornid arenenud, milliste areng müüristiku järgi otsustades peab õieti keeruline olnud olema. Kõige eeltoodu põhjal tohiks küllaliselt selgunud olema, et edaspidised kaevamised tuleksid esijoones tornides ette võtta. Süstemaatilise koori uurimisest ei saa loomulikult praegu enam juttu olla, sest see on raamatukogu sisseehitamise tagajärjel äärmiselt raskendatud.

Nii on praegu lood doomkiriku küsimusega kaheaastase töö järele. Olgugi et terve rida küsimusi juba vastuse leidnud, on jälle teisest küljest üles kerkinud rida uusi probleeme, mis veel lahendamist ootavad. Õigupoolest on doomkiriku probleem alles nüüd üldse formuleeritud. Ja seegi märgitseb juba suure sammu edasi. Lootkem, et võimalikuks osutub töid jätkata ja sellega lähemale jõuda doomkiriku probleemi lõplikule lahendamisele!

Sõnastik.

Ahaskülg — Schmalseite
 Alaehitus(-tis) — Unterbau
 Alge — Ansatz
 Alusmüür — Fundament
 Aknapalestik — Fensterlaibung
 Aknapind — Fensterfläche
 Aknaristmik — Fensterkreuz
 Aknasmüür — Fenstermauer
 Aknassein — Fensterwand
 Aknastik — Fensterwerk
 Eend — Vorsprung
 Eendatud — vorgelagert
 Eenduma — vorspringen
 Eeskoda — Vorhalle
 Friis — Fries
 Jamand — Fuge
 Jamanduma — sich fügen
 Juurdeehitus(-tis) — Anbau
 Kaar — Bogen
 Kabel — Kapelle
 Kabelirake — Kapellenjoch
 Kabellõõv — Kapellenschiff
 Kapiteel — Kapitell
 Kavatis — Anlage

Keskloõv — Mittelschiff
 Keskpüü — Mittelpfeiler
 Kodakirik — Hallenkirche
 Kolmelõõviline — dreischiffig
 Kolmeljandiksammas — Dreiviertel-säule
 Koor — Chor
 Kumervõõt — Rundstab
 Külgkivi — Läufer
 Kõrvallõõv — Seitenschiff
 Kõrvalpüü — Seitenpfeiler
 Laikülg — Breitseite
 Liide — Verband
 Liigendama — gliedern
 Liigendus — Gliederung
 Lõunalõõv — Südschiff
 Müüripind — Mauerfläche
 Müüristik — Mauerwerk
 Mõhk — Ausbuchtung
 Mõigas — Wulst
 Niš — Nische
 Otskivi — Binder
 Paasik — Fliese
 Palestik — Laibung

Piidassein — Pfeilerwand	Sokkel — Sockel
Piidastik — Pfeilerwerk	Taasehitis — Neubau
Piit — Pfeiler	Toend — Widerlager
Pikihoone — Langhaus	Tugikaar — Stützbogen
Pikilõhv — Langschiff	Tugikivi — Kämpfer
Plaat — Platte	Tugikivijoon — Kämpferlinie
Poolkivi-kihitis — Halbstein-Schichtung	Tugimüür — Stützmauer
Portaal — Portal	Tugipiit — Strebepfeiler
Portaaleeskoda — Portalvorhalle	Turp — Dienst
Profileering — Profilierung	Tuumik — Kern
Profileeritud — profiliert	Tõra — Empore
Pulgatud pörand — Dübeldiele	Viitelõõviline — fünfschiffig
Päiskivi — Schlussstein	Vimberg — Wimberg
Põhjoonis — Grundriss	Ülevooderdama — überkleiden
Põhjalõhv — Nordschiff	Võlv — Gewölbe
Raidkivi — Haustein	Võlvialge — Cewölbeansatz
Rood — Grat	Õmblus — Naht

O. Freymuth.

Varia.

Richard Heinze, „Von den Ursachen der Grösse Roms“, Leipzig — Berlin 1925, 39 lhk. R. M. 1. 80.

Refereeritav töö on õieti kõne, millega Leipzigi ülikooli professor Heinze esinenud rektoriks valimise puhul 1921. a. Olles peen ja mõtisklev uurija oma erialal, Rooma kirjandusloo vallas, juhib H. käesolevas kirjutuses oma pilgu küsimusele, mille lahendamist juba üle 2000 aasta taoteldud — küsimusele Rooma suuruse põhjustest. Polybios, Augustinus, Machiavelli, Montesquieu, Theodor Mommsen — nimetame vaid tähtsamad nimed — on probleemi kohta oma arvamised avaldanud ja tuleb tunnustada, et vististi igauks neist mõnd õiget joont on tabanud, kuigi nende arvamised on lahkuminevad, vastavalt ajajärgude erinevusele, milles nimetatud surmeistrid tegutsenud, ja olenevalt nende mõtlusviisi iseärasustest. Kui näit Polybios probleemi lahendust otsib Rooma riikliku korra iseärasustes, nimelt selle korra üksikute elementide — monarhilise, aristokraatliku ja demokraatliku — harmoonilises liitumises, ja kui Mommsen deklareerib, Room võlgnevat oma suuruse kavakindlalt läbiiviidud poliitilisele tsearalisatsioonile, siis tuleb Heinze arvates konstateerida, et teatud poliitiline kord või institutsioonid ei või ometi olla poliitilise arengu primäärseteks põhjusteks: institutsioonide taga peituvad inimesed, kes neid loonud, alal hoidnud ja edasi kannud. Ja kui on tegu aastasadade kestes püsinud institutsioonidega, siis ei või nende põhjuseks olla ei üksikud geniaalsed isikud, ka mitte üksikud põlvad, vaid kogu rahvas pika generatsioonide rea vahelduses. Seepärast tulekski autori arvates, otsida Rooma suuruse põhjusi eestkätt Rooma rahva olemuses, Rooma hingeelu üldstruktuuris.

Selle olemuse selgitamiseks kasutab H. nüüdisaja psühholoogiliste teaduste tulemusi, välja minnes Ed. Sprangeri teoses „Lebensformen“ esitatud individuaaliteedi primäärsete põhituüpide õpetusest. Tuleb tunnustada, et sarnane küsimuse asetamine uutele prämissidele, ühendatud täitsa uue meetodilise käsitlusega, H-le on võimaldanud Rooma rahva olemuse kohta kindlaks määrata jooni, mis ühivõitavalt valgustavad Rooma tõusu tingimusi. Seejuures pole ka tähtsuseta mainida, et H. oma tulemusi on suutnud hästi põhjendada andmetega Rooma allikate traditsioonist. Rooma peamise olemusena postuleerib H. võimu-

tahet (Machtwille) ja leiab selle joone tüübilise olevat nii üksiku roomlase kui ka kogu rahva kohta. See võimutahe on Roomas rakendatud res publica teenistuses, ning seda teenistust teostab iga roomlane vakatahtlikult, alistades oma võimutahte res publica kõrgeimale võimutahtele. Mispärast see nõnda oli ja kuidas see rakendus teostus, seda loetagu juba H. kirjutusest endast, mille lektüür, peene ja hästi läbimõeldud esituse tõttu, pakub omapärast naudingut — otse suurepärase on näit. meie täitsa tõlkimatu termini 'res publica' analüüs

P. B.

*

„The Cambridge Ancient History“. Edited by J. B. Bury, S. A. Cook, F. E. Adcock. Vol. III: The Assyrian Empire, XXV+821 lhk., 1925, Cambridge, 35 s. net.

Käesolevas ajakirjas oli omal ajal (1923, lhk. 158; 1924, lhk. 158) juhitud tähelepanu „The Cambridge Ancient History“ I ja II köite ilmumisele. Kuna eelmise II köite sisuks olid XVI—X a. s., mille ajalugu oli võimalik esitada kaunis kindlakujuliselt, kuuluvad äsja ilmunud III köite piirkonda sarnased ajajärgud, mille ajalugu, allikate katkendlikkuse tõttu, on raskesti rekonstrueeritav üksikasjus. Arengu peamised suunad on siiski selged. Sündmuste keskuses asetseb Assüüria riik, kes kavakindlalt taotleb võimu edelapoolses Aasias, nagu seda eelmistel aastasadel olid teinud Egiptus, Babüloonia ja Hittiitide riik. Hävitades väiksemaid riiklikke kujundusi, mis olid tekkinud pärast II aastatuhande riikide lagunemist, püsib Assüüria võimul IX—VII a. s. kestes. Siis, keset kaugeleulatuvaid kimmerlaste ja sküütide liikumisi, loovutab võimu Babülooniale, kunni Persia tõusuni, mis tähistab uut aega uute poliitiliste ja sotsiaalmajanduslikkude vahetustega. Siin jõuab käesoleva CAH esitus pöördepunktini, millest alates lugeja tähelepanu juhitakse ikka enam ja enam läänele: ajaloo areng, mis siitsaadik peasjaliselt oli seotud edelapoolse Aasia ja Egiptusega, koondub nüüdsest peale järjekindlas tõusus Grekasse ja Rooma. Ja nii ongi III köite viis viimast peatükki juba määratud Greeka ajaloo esitusele. Me tutvume siin Lüüdia ja Joonia ajaloo, Dooria riikide tõusuga, Ateena algetega, Põhja- ja Kesk-Greekamaaga, Hellase koloniaalse ekspansiooniga ja Greeka linnriikide tüpoloogiaga. Olen need peatükid läbi lugenud erilise tähelepanuga ja mul näib, et seevõrra, kui mu otsus on kompetentne, nad täieliselt vastavad nüüdisaja uurimistöö tulemustele, mõnel korral isegi viivad seda tööd edasi, kui just mitte igakord uute tulemuste saavutamisega, siis vähemalt laiema aines-tiku kokkuvõtmisega üksikute küsimuste piirkonnas.

Nagu eelmisedki köited, on ka käesolev kollektiivne töö (13 autorit) ja seega on tingitud samad nõrkused, kuid ka paremused, millest juba kõneldud eelmiste ilmumise puhul. Teos sisaldab rea kaarte ja lisandusena väärtusliku kogu bibliograafilisi andmeid.

Kaanepildiks on seekord Ashurbanipali pea ühelt Briti muuseumi bas-reljeefilt.

*

Ulrich Wilcken, „Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumsgeschichte“, VI+246 lhk., 1924, München ja Berliin.

Referaat Berliini professori U. Wilckeni käesoleva töö kohta on kahjuks liig kaudu viibinud. Vabandavaks põhjuseks loen asjaolu, et mul, kuna see töö populaarse iseloomuga, otsekohest tarvidust polnud sellega tutvumiseks. Nüüd on mul võimalik olnud Wilckeni Greeka ajaloo esitusega siiski lähemalt tutvuda ja võin seda kõige soojemalt soovitada kõigile, kel ei puudu tahtmine muistse Hellase geniaalse rahva ajaloo jälgimiseks ja arusaamise muretsemiseks osa kohta, mida see rahvas kultuuriloojana vanas maailmas etendanud. Just viimaselt vaatekohalt väärib W. teos eestkätt tähelepanu. Mitte ainult Greeka ajalugu pole tahetud anda, kuigi see on siin meisterlikult esitatud, vaid on püütud alati silmas pidada Greeka kultuuri vahetordi Idamaa kultuuridega — siit alati leiab „im Rahmen der Altertumsgeschichte“ — ja seega saavutada umbes sama universaalne käsitlusvõimalus, nagu näit. Ed. Meyeri monumentaalses teoses „Geschichte des Altertums“. Siiski see võrdlus on kohane ai-

nult selles punktis. On ju Ed. Meyeri töö hiigla teaduslik saavutus, kuna Wilcken oma teose rohkem haritud ringkonnile on määranud ja ainult oma töö on tahtnud viia praeguste teaduslike saavutuste tasapinnale. Seevastu võiks refereritavat teost vististi õigustatult võrrelda Rostovtseffi, selles ajakirjas juba mainitud „Vana ajaloo üldkäsitlusega“ (Aj. aj. 1924, 158 j.), seda enam, et mõlema teadusmehe esitused umbes sama eesmärgi taotleavad. Ja kuigi minu arvates R. teos ülekaalu omab nii esituse laiemal ulatuse tõttu kui ka autori laiemal eruditsioonil ja enam individuaalse suhtumise tõttu ajaloo faktidega, pean siiski tunnustama, et ma ka peale R. teose kasvava huviga olen lugenud W. raamatut, mille stiil on paiguti kaasakiskuv ning aineistik hästi disponeeritud.

Arvan, et meie keskkoolide ajalooõpetajad seda W. raamatut kasuga võiksid lugeda, samuti ka iga haritud inimene, kes ka tänapäev veel vaadelda tahab „nende suurte aegade järeloiteid, milles hellenid igavesi kultuuriväärtusi löid“ (Wilckeni sõnad).

P. B.

*

Dr. P. Johansen, „Keila kiriku vöörmündrite arveraamat. Das Rechnungsbuch der Kegelschen Kirchengvornünder. 1472—1553“, Tallinna, 1926, XXVII+64 lhk. 80.

Käesoleva arveraamatu originaal asub Lüübeki riigiarhiivis, mille juhatusele öieti vastutulelikult laenuna edasi andis Tallinna linnaarhiivile trüki avaldamiseks. Kuidas arveraamat Lüübeki sattus, ei ole teada. See publikatsioon tuleb, nagu dr. Johansenilt teisisi ei või oodatagi, laitmatult kordalainuks tunnustada: võimalikult suur diplomaatiline täpsus (täiesti tähtsusetute kõrvalekaldumiste üle antakse sissejuhatuses seletust), teksti äärel esitatud datu- mite ülestahendamise abil väga ülevaatlikult järjestatud, eeskujuline trükk ja kõigile sellele lisaks piinliku korralikkusega kokkuseatud register.

Raamatus leiduvad arved ja teised sissekanded kuuluvad ajajärku aastail 1472—1553, kahju küll, mitte ilma lünkadeta, vaid päris tähtsate vaheaegadega. Hoolimata sellest, on teoses esinev materjal niivõrra rikkalik kui väärtuslik ja tohiks küll põhjustada meie põhikorraajaloolaste vaadete revideerimise. Sest see teos mitte ainult ei paku huvitava lisa Keila kihelkonna ajaloole, vaid võimaldab meid ka — ja see peaks küll kõige tähtsam olema — heita pilku ordu alal asuva alevikese (Hakelwerk) saatusele. Arveraamatus sisalduvad andmed näitavad meile seda alevikku öieti tähelepanuväärt kujundusena, mis meid otse üllatab ja kõik meie sennised vastavad ettekujutused ähvardab segi paisata: meile esineb siin ordu poolt ellukutsutud asula, alev, mis juba oma tekkimisloo iseärasuse tõttu ei taha lasta end viia korralikku ühendusse meie senniste arusaamistega turu- või isegi linnaõigusest, alev ühes täiesti korrapäraselt väljarenenud „kodanikkonnaga“ (Bürgerschaft), „bürgermeisteriga“ (nende hulgas tugevast ülekaalus Eesti ja Rootsi nimed) ja isegi ühe gildiga. Lisage sellele juurde veel isegused rippuvussuhted, ühest küljest kirikust, kui elamiskohtade omanikust, ja jurisdiktsiooni valdajast, teisest küljest ordust, kellelt elanikud rentisid põllu- kodanikkudena (Ackerbürger) enda äraelatamiseks maatükke. Järjeliikult oleme käesoleva põhjal sunnitud meile tuntud asutamismuudetele juurde võtma peaaegu täiesti uue tüübi. Teadagi ei saa me ettevaatlikult otsustades endas maha suruda soovi, et sääraast materjali veel rohkem päevavalgele tuuaks, enne kui me võiksim hoopis uusi juhtmõtteid meie sisepoliitiliste korralduste ajaloo kohta kindlal kujul püstitada.

Dr. Johansen on teose võrdlemisi pikas sissejuhatuses püüdnud käsitleda neid mitmesuguseid probleeme, mis esile kerkivad käesoleva teosega tutvumisel. Siiski oleks raske temaga kõigi üksikasjade suhtes ühel arvamisel olla. Olgu selle kohta käesolevas esitatud ainult üks näide. Kui kahelõviviga kiriku „ilusat võlvistikku“ kujutatakse „haruldase kaunidusena“, sest suurem osa teisi ümbruskonna kirikuid omanud ainult ühe lihtsa laudadest lae või primitiivse kivivõlvistiku ja ühe lõövi, siis tekitab see kirjeldus vähemalt selles suhtes eksi- arvamisi, et keskaegsed kirikud laudadest laega tunduvad olevat täiesti võimatu asi. Põlvenevad ju laudlaed kindlasti maa vaasenemise ajajärgust, mil kogudustel enam jõudu ei jatkunud vanadusest kokkuvarisevaid võlve esialgsesse

seisukorda tagasi viia. Ka võib teiste kirikute esialgse kuju üle veel vaielda. Keila kirik kuulub tehniliselt mitte just kõige hiilgavamate liiki. Pealegi võib esitada küsimuse, kas ei ole Keilas, samuti kui Kaarmas, mitte tegemist esialgselt ühelöövilise kirikuga, mis hiljemini ümber ehitati kahelööviliseks, rääkimata juba sellest, et nimetus „kivivõlvistik“ väga õnnetu on, sest asjasse pühendamatu lugejal tekib loomulikult küsimus, millisest materjalist siis Keila kiriku võlvid õigupoolest olid tehtud. Kuid, nagu öeldud, on need üksikasjad, mis kuigi suurel määral ei vähenda teose üldist väärtust. Üldse teeb aga dr. Johanseni sissejuhatatus töö ka mittespetsialistide laiemale ringele huvitavaks.

Töole on sooja saatesõna juurde lisanud oma „Keila kihelkonna ajaloo“ läbi juba tuntud kohalik kirikuõpetaja A. Kõögardal, kellele kuuluvad ka raamatut ilustavad fotograafilised ülesvõtted. Igatahes võime käesolevat publikatsiooni rõõmuga tervitada ja igale ajalooarrastajale soovitada.

O. F.

*

„Eestimaa õiguse ajalugu (Estländische Rechtsgeschichte.)“ Tartu Ülikooli professori Dr. iur. Wilhelm von Seeleri loengute põhjal toimetanud Georg Naelapea. O.-ü. „Varrak“, Tallinnas, 1926, IV+76 lhk.

See töö on esimene sellelaadiline Eesti keeles ja sisaldab kadunud prof. Seeleri Tartu ülikoolis peetud loengud, mis toimetaja poolt osalt lühendatud ja täiendatud. Kuid selle tööga pole toimetaja hooletuse ja eriteadmiste puudumise tõttu hakkama saanud. Töös tulevad pea igal sammul vead ja väärtused ette, nii et lugejal, kes mitte selles asjas eriteadlane ei ole, on väga raske ainest saada õiget ettekujutust. Et kõiki vigu võimata siin kohal üles lugeda, siis olgu ainult järgmised näitena ette toodud.

Rääkimata niisugustest vigadest, nagu valed aastaarvud ja nimed, leidub töös palju asjaolusid ja sündmusi, mis täitsa moonutatud.

Lhk. 30 (6. reaga alt alates) on öeldud, et üks „Vanema Liivimaa rüütliõiguse“ redaktsioon on Saare-Läänemaa kloostrile määratud, teine Tartu kloostrile. On täitsa arusaamata, mis kloostris rüütliõigusega peale hakati. Nähtavasti on siin saksakeelne sõna Stift, mis tähendab seda osa piiskopkonda, kus piiskopil ka ilmalik võim oli, sama sõnaga, millel ka tähendus klooster, ära vahetatud.

Lhk. 39 (alates 3. reaga alt) ütleb toimetaja: „Poola ajal anti rahvale ainult üks seaduse väljaanne, niinim. „Hilachersche Landrechtsentwurf“ (Гиларерский проектъ земскаго права)“. Ja natuke edasi: „Ometi ei tulnud see kui seadus maksvusele“.

Rahvale anti seaduse väljaanne, mis aga ei tulnud kui seadus maksvusele! Ehk küll sel ajal Liivimaal Vene keel veel tarvitusel ei olnud, esineb selle seaduse väljaandel ka venekeelne pealkiri. Mispärast tal niisugune pealkiri on, pole seletatud. Asjakäik oli tõeliselt niisugune, et Võnnu maakohtu-notaarile Dawid Hilchen'ile tehti ülesandeks Liivimaale seaduse eelkava kokku seada, mida aga ei kinnitatud, sellest siis „Hilcheni maaõiguse eelkava“.

Lhk. 42 (6. ja järgmised read ülalt) on öeldud, et Peeter I poolt asutatud senat pidi alguses kõrgemaks valitsus-kohtukojaks olema. See pole õige, sest senat asutati alguses kõrgemaks valitsusasutuseks.

Kui nii hooletult ja asja tundmatult toimetada teaduslikku tööd, siis on ainult väga kahju, et niisugune raamat üldse on trükist ilmunud.

Raamatu eessõnas ütleb toimetaja, et kadunud prof. Seeler olla kavatsenud välja anda Saksa keeles Eestimaa õiguse ajaloo, kuid surma tõttu jäänud see kavatsus teostamata, kuigi töö suuremalt jaolt juba lõpule viidud. Väga huvitav! Minu teada kavatses prof. Seeler välja anda Eestimaa õiguse ajaloo Eesti keeles ja sellest on ainult väga väikene osa valmis.

Veldi pikem arvustus ilmus minu sulest „Päevalehes“ nr. 55, 25. veebr. 1926. a., lhk. 5.

Leo Leesment.

*

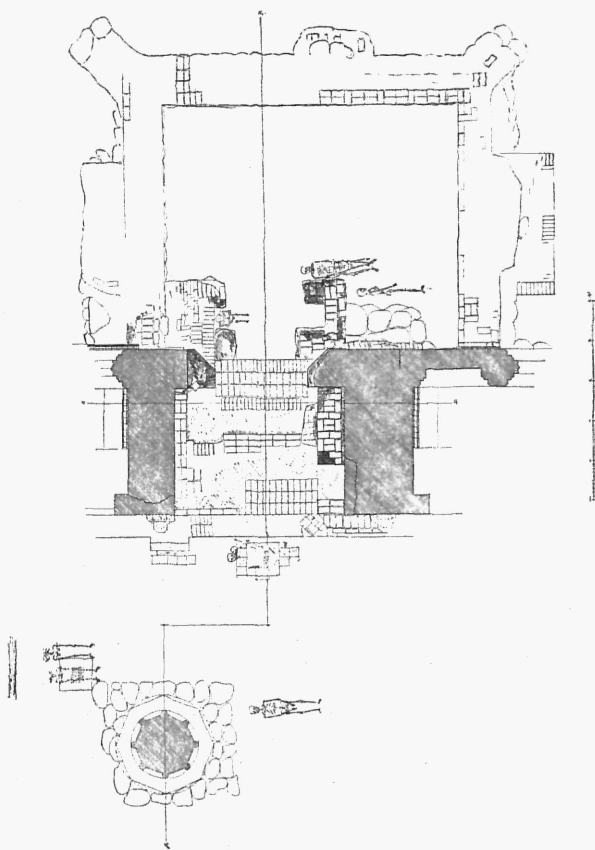
Läinud aastal, 1925, ilmunud „Kärolinska förbundets årsbok 1924“ nimeline Karoliini seltsi aastaraamat, mis Rootsimaal ilmub, sisaldab artikli, millele eriti tahaksime juhtida „Ajaloolise Ajakirja“ lugejate tähelepanu. Artikkel on Rootsi uurija lektor, dr. Sigurd Schartau sulest ja kannab pealkirja „De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. I. Livland“ (Rootsi Läänemereprovintsid suure Põhja sõja lahtipuhkemisel. I. Liivimaa.) See kirjutus, mille jätkuna nähtavasti lähemal ajal ilmub kirjeldus oludest vastaval ajal Eestimaal, põhjeneb peaaegselt trükkimatul materjalil mitte ainult Rootsist, vaid ka Eestist, kus selle autor on töötanud iseäranis Tartu Keskarhiivis.

Autor on tahtnud omas töös näidata, missugune oli Liivimaa majanduslik seisukord aastatel enne Põhja sõja lahtipuhkemist ja sel silmapilgul, mil kuningas Augusti väed veebruaris 1700 tungisid Riia kallale. Suur mõisate tagasivõtmine kuningas Karl XI ajal kandis täielise majandusliku revolutsiooni ilmet ja oli mõjunud äärmiselt sügavalt ka Rootsi Baltiprovintside oludele. Kõrge aadli, suurmaomanikkude klassi, majanduslik jõud oli murdud, suured mõisad olid üle läinud kroonu ja siis edasi rentnikkude kätte, keda kõigist klassidest rekruteeriti. Ähvardavad sotsiaalsed konfliktid olid kõrvaldatud, seda pidi igaüks mõnma, kes natukenegi oli olukorraga tutvunud. Kuidas aga see majanduslik revolutsioon pidi mõjutama põllupidamise intensiteeti ja kasvatav produktiooni, oli küsimus, mida oli väga raske lahendada ja mille tagajärgi oli võimatu ette näha; kuidas see tõepoolest on mõjunud, — seda küsimust tahabki autor selgitada, samuti ka küsimust suurte ikaldusaastate 1696—1697 tähendusest Liivimaa rahvamajandusele. Et need aastad „Rootsi viljamagasinis“, Liivimaal, rasked on olnud, on selge. Autor valgustab küsimust mitmelt poolt muretsetud teadetega, arvestades kriitiliselt ka seda asjaolu, et allikaid, mis kirjutatud kõige suurema häda ajal ja kannavad enam vähem meeletikkuse laadi, peab ettevaatlikult tarvitama ja teiste allikate abil kontroleerima.

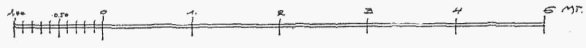
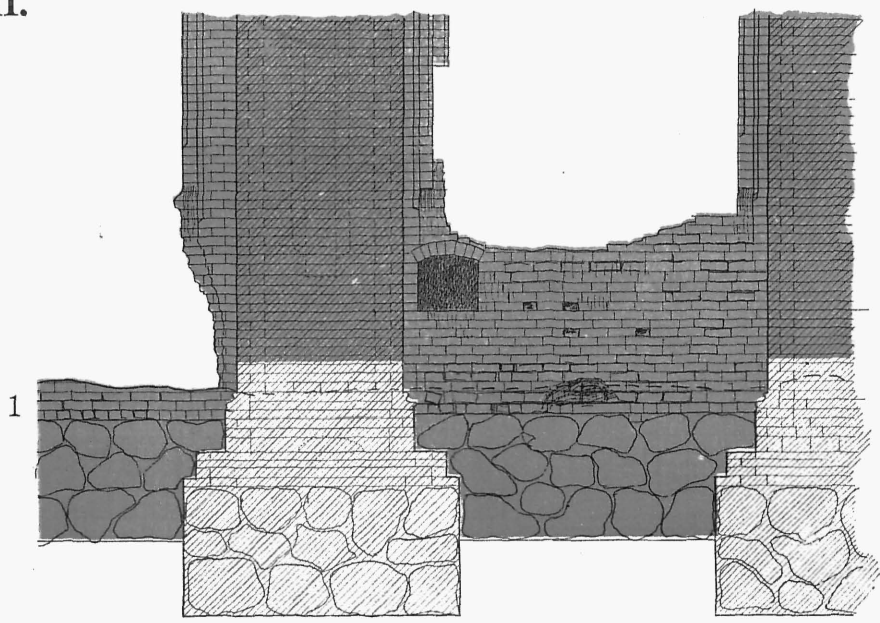
Küsimus, mis käesolevas kirjutuses eriti kütkestab meie tähelepanu, puutub seda meeoleu, mis Liivimaal valitses suure Põhja sõja lahtipuhkemise momendil. Küsimus on raske ja selle üle on palju vaieldud. Et Liivi kõrgemad võimukandjad, vähemalt kindralkuberner Erik Dahlberg, väga hästi on teadnud, milline meeoleu Liivimaal valitses ja et see kaugeltki ainult rootsisõbralik ei olnud, on viimase kirjades näha. Mõnes memoriaalis, mis Dahlberg kirjutanud suvel 1698, seletab kindralkuberner avalikult, et ta liivimaalaste truudust ei usu. Varem, kui aadlil olnud suured mõisad oma käes, olnud nad oma huvide tõttu mõisate küljes kinni, kuid nüüd, kui mõisad kroonule tagasi võetud, olevat kartu, et nad rentnikkudeks olles otsekohe vaenlase maaletulekul jätaksid mõisad ja talupojad vaenlase kätte ja põgeneksid ise mujale. Teatavasti oli aadli hulgas palju neid, kes sugugi ei sümpatiseerinud rootslastele; on ju meil teada, et mitmed aadli hulgast olid ka vaenlasega ühenduses ja septsitesid plaane Rootsi valitsuse vastu. Autor näitab käesolevas kirjutuses, et ka Riia bürgerite ja kaupmeeskonna keskel valitsenud suur rahulolematuse, mille põhjuseks olnud Rootsi valitsuse kaubanduspoliitika. Koguni talupoegade hulgas leidunud neid, kellele olid mõjunud Patkuli lubadused ja meelitused; autor on ka arvamisel, et nende keskel olnud isikuid, kes röömsa meelega tervitanud vaenlase tulekut, sest olid ju poolakad nende endised peremehed.

Võib öelda, et lektor Schartau töö on väike, kuid väärtuslik lisa Liivimaa ajaloolisele kirjandusele. Meie ootame huviga teise osa ilmumist, milles nähtavasti käsitlemisele tulevad Eesti olud vastaval ajal.

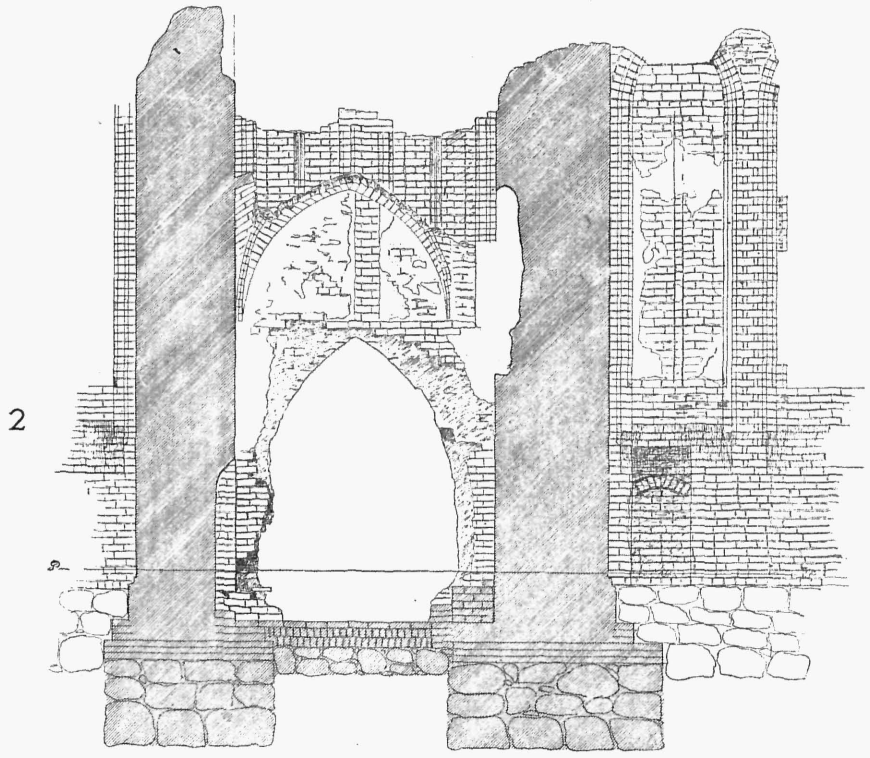
A. R. C.

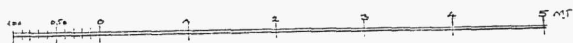
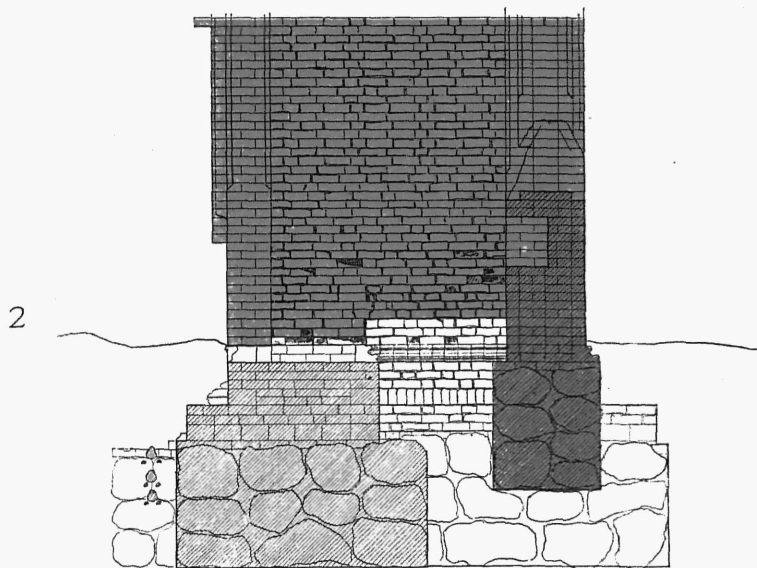
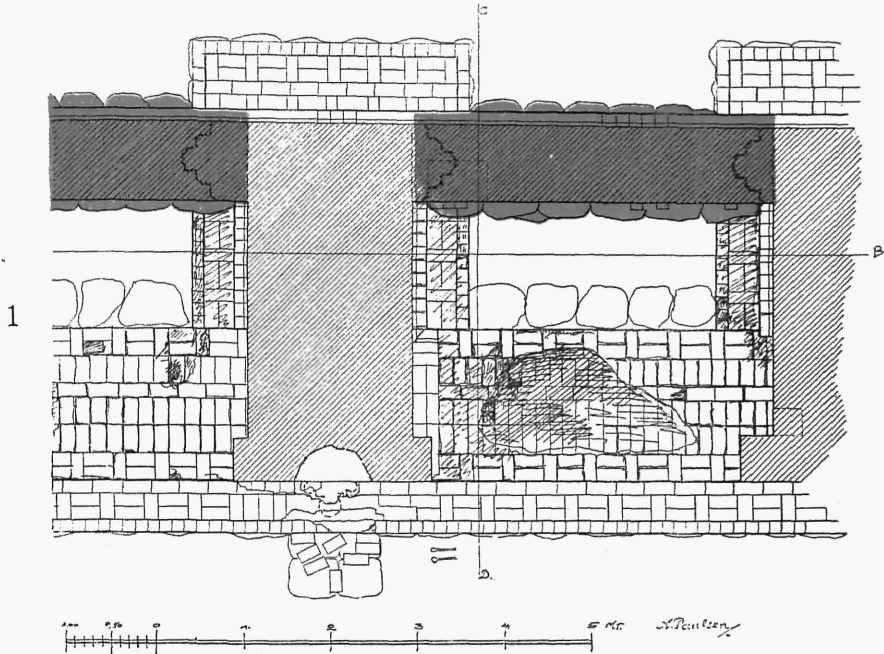
II.

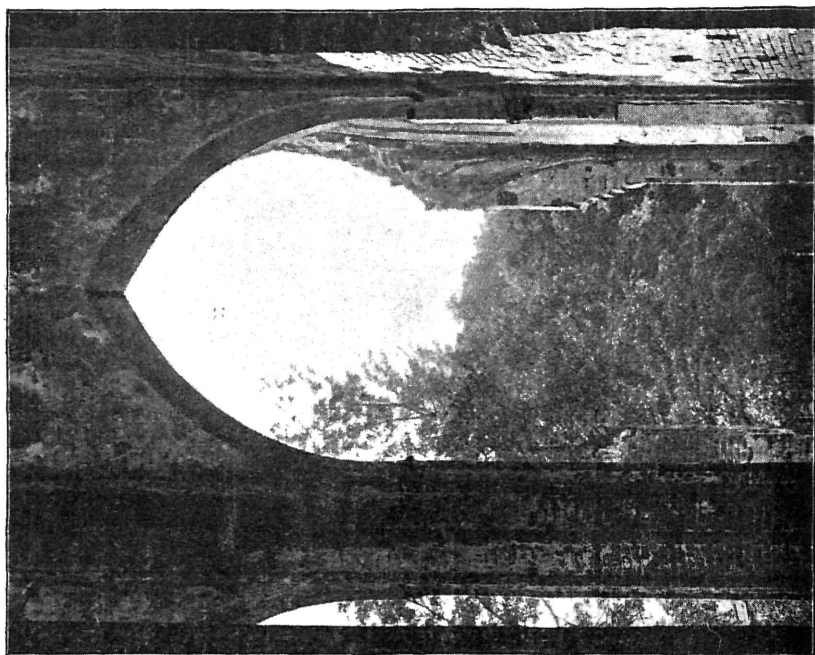

N. Paulsen.

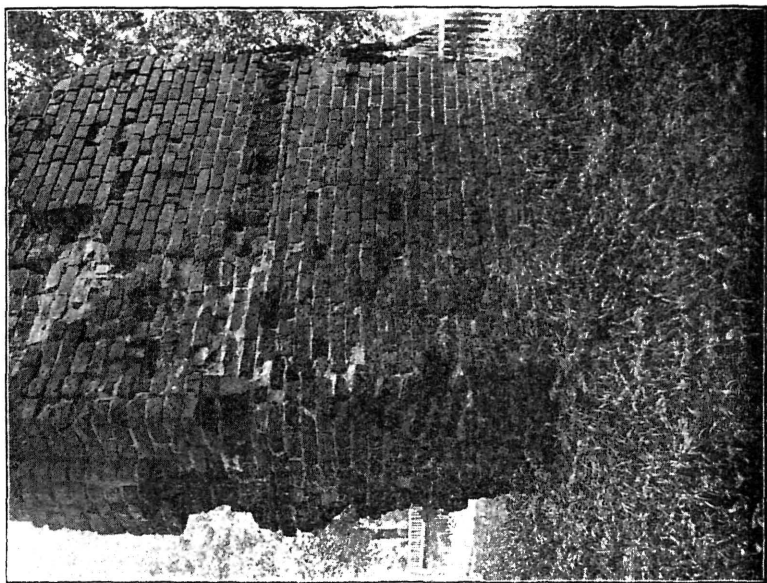

*N. Paulsen
1913.*

2

1

Keeleteaduslik ajakiri

EESTI KEEL

(V aastakäik)

ilmub **Akad. Emakeele Seltsi** toimetusel, aasta kohta kaheksa numbrit à 32 lk., kokku 256 lk. — **Üksikuid numbreid talitus müügile ei saada.**

Hind sisemaal **250 mk.**, väljamaal **300 mk.** Tellida võib ka poole aasta kaupa. 1925, 1924, 1923 ja 1922 aastakäik brošüüritult maksavad à 250 mrk. (väljam. 275 mrk.).

Toimetus: Tartu, Vabriku 3, 8. Talitus ja raamatute pealadu: Tartu, Gildi 8, II. kord (Akad. Emakeele Seltsi talitus).

Tellimisi võtavad vastu kõik Vabariigi postiasutised.

Muud Akad. Emakeele Seltsi toimetused:

Sugunimede muutjatele ja eestistajatele:

1. Eestlasele eesti nimi. Hind 50 marka.
2. 15.000 uut sugunime. Hind 50 marka.
3. Nimede valik ja soetamine. Hind 35 marka.

Hõimrahvaste keelte õppijatele ja sõpradele:

4. Esimene liivi lugemik. Hind 30 marka.
5. Teine liivi lugemik. Hind 40 marka.
6. Kolmas liivi lugemik. Hind 25 marka.
7. Neljas liivi lugemik. Hind 25 marka.
8. Soome kirjastik nr. 2 (Valkea käärmä). Hind 30 marka.
9. " " " 3 (Kaksoisten seikkailut). Hind 30 marka.
10. " " " 4 (Kultarukki). Hind 25 marka.

Muud väljaanded:

11. Seto lugemik I. Hind 50 marka.
12. Kodutulõ? (Setu lugemiku II osa). Hind 75 mk.
13. Aastaraamat I. (1920). Hind 30 marka.
14. Aastaraamat II. (1921). Hind 40 marka.
15. Aastaraamat III. (1922). Hind 50 marka.
16. Aastaraamat IV. (1923). Hind 50 marka.
17. Valik grammatilisi oskussõnu. Hind 25 marka.

Pealadus:

1. A. Saareste, Vigala murde peajooned. Hind 80 mk.
(Saada piiratud arvul).
2. Karl Stalte, Līvo lōlōd. Hind 40 marka.

Trükis:

Mag. J. Aavik'u ja mag. J. Mägiste — Soome-eesi sõnaraamat.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab käesoleval 1926. aastal sennisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Senni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), E. Kerem, R. Kleis, Dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, prof. J. Kõpp, E. Laid, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, Dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: prof. W. Süss, prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik number 40 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi t. nr. 8, Emakeele Seltsi büroos (kõnetunnid k. 2—4 p. l.). Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutused.

Järgmine number ilmub maikuu. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923., 1924. ja 1925. aastakäiku on veel saada, 1923. aastakäik — à 100 marka, 1924. ja 1925. aastakäik — à 140 marka.

Ajalooline Ajakiri

Viies aastakäik

1926

TOIMETUS:

P. Treiberg
Peatoimetaja

P. Bauman

A. R. Cederberg

R. Kleis

H. Kruus

J. Köpp

O. Liiv

H. Sepp

J. Vasar

„Ajaloolise Ajakirja“ V aastakäigu (1926) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lhk.
A. R. Cederberg, Viribus unitis	41—43
P. Johansen, Tallinna keskaja õllekandjate ajaloost	91—100
Arvi Korhonen, Rootsi revisjon Baltimaal 1601. aastal	1—12, 43—53
A. Perandi, Kuhu tulevad meie valdade arhiivid koondada	154—157
H. Sepp, Meie kohalikkude arhiivide ajaloolise aine koondamisest	54—61
H. Sepp, Andmeid põgenemise kohta Eestist Rootsi	101—110
H. Sepp, Vastuseks hra A. Perandile	157—159
P. Treiberg, Mõningaid jooni renaissance'i olemusest ja mõistest	131—147
J. Vasar, Carl Schirren ajaloolasena	81—91, 121—130

Dokumendid.

A. R. Cederberg, Üks Johan Jhre kiri Gerhard Friedrich Müllerile	153—154
A. Kruusberg, Dokument senator Manasseini revisjoni ajast	17—19

Ülevaated, arvustused.

A. R. Cederberg, Töö Eesti-Liivi vanema ajaloo alalt	12—16
O. Freymuth, Ülevaade Tartu Doomevaremete kaevamistöist aastal 1924 ja 1925	20—36
O. Freymuth, Uus teos Tallinna dominikaanlaste kloostri kohta	110—117
O. Greiffenhagen, Eestimaa agraarajaloo uus käsitus	62—64
H. Ottenson, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus maist 1925 maini 1926	64—77
H. Sepp, Uuemad teosed C. R. Jakobsoni üle	147—152
Varia	36—40, 77—80, 117—120, 159—160